

SZALAI MIKLÓS

Marxizmus és történelem

Ágnesnek

Marx hatalmas és szerteágazó gondolatrendszeréből történelemelmélete, a történelmi materializmus gyakorolta a legátfogóbb és legmaradandóbb hatást a társadalomtudományokra; bizonyos értékeit még legelenségesebb kritikusai is kénytelenek elismerni. Amíg a közgazdaságtudományban a marxi közgazdaságtant és, a marxi szocializmusképet a szakemberek döntő többsége elveti, addig a marxi történelemfelfogás a kiváló történészek egész sorát inspirálta – akiknek munkásságát az adott szakterületen nem lehet figyelmen kívül hagyni. Ámde sem abban nincs egyetértés a marxizmus képviselői és kritikusai között, hogy pontosan miben is áll a történelmi materializmus mint módszer és elmélet, sem abban, hogy mi az elmélet „racionális magva”. Tanulmányomban a történelmi materializmus rekonstruálására tett kortárs kísérleteket tekintem át – s megpróbálok bizonyos konklúziókat is levonni.

A történelmi materializmus közismerten „valami olyasmit” jelent, hogy a történelmet végső soron a „gazdasági-társadalmi tényezők” határozzák meg. Alapjában ez adta és adja ma is megvilágító erejét, ezért gyakorolhatott oly nagy vonzóerőt úgy a történettudomány, mint a történelemfilozófia művelőire. A marxizmus a történelem megértését mindenekelőtt azzal segítette elő, hogy felismerte: a történelem alakulása alapvetően nem a „nagy emberek” tettein, a „nagy eszmék” hatásán vagy az egyes intézmények működésmódján múlik, hanem a gazdasági-társadalmi folyamatokon.¹

¹ A nyugati történészek közül az ősi társadalmakat és az ázsiai termelési módot Godelier, az antikvitást De Ste-Croix, a feudalizmust és a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet Hilton, Bois, Kula és Brenner, az ipari társadalmat Thompson és Hobsbawm tanulmányozta sikeresen a marxizmus szellemi eszköztárával; természetesen ezek csak a legismertebb nevek a marxista historiográfiában.

Ámde amikor megpróbáljuk kicsit pontosabban körülhatárolni, mit is jelent ez, nyomban nehézségekbe ütközünk. Annál is inkább, mert magának Marxnak a munkásságában a történelemnek a gazdaság, a társadalom oldaláról való determináltsága két (legalább két) *különböző* történelemmagyarázó mechanizmust s az e mechanizmusokra épülő két történelemképet jelent.

Marx és a történelmi materializmus

Marx maga nem használta a „történelmi materializmus” kifejezést, s nem is tekintette magát egy átfogó történelemelmélet kidolgozójának. Mi több, élete alkonyán kifejezetten tiltakozott, amikor egyes kritikusan úgy értelmezték elméletét, mint olyan egységes történetfilozófiai koncepciót, amely pontosan leírná, hogy az emberi társadalmaknak milyen fejlődési szakaszokon kell szükségszerűen keresztül menniük. Amikor Marx a saját munkásságát jellemezni próbálta, akkor rendszerint a „politikai gazdaságtan” művelőjeként, illetve kritikusaként határozta meg önmagát, aki a tőkés gazdaság és a kortárs közgazdaságtan tudományos kritikáját kívánja megalkotni. Akadnak olyan értelmezők is, akik szerint Marxnak nem is állt szándékában átfogó történelemelmélet kidolgozása: Engels volt az, aki Marxnak tulajdonította a materialista történelemfelfogást – s voltaképpen a saját nézeteit.

Ettől azonban még nehéz lenne tagadni, hogy Marxnak – legalábbis a viszonylag korai *A német ideológia* című, Engelsszel közösen írott művének megírása óta – *volt* valamilyen egységes elképzelése arról, hogy az emberi történelem menete milyen tendenciák és törvényszerűségek szerint alakul, s hogy ezt az elképzelést folyamatosan *alkalmazta* (vagy alkalmazni igyekezett)² az egyes társadalmakról és történelmi folyamatokról adott elemzéseiben. Ez a történelemfelfogás mint tudatos koncepció Marx életének későbbi évtizedeiben, valószínűleg csak annyiban változott, hogy – L. H. Morgan amerikai antropológus őstörténeti munkássága nyomán – megjelent benne az osztálytársadalmak kialakulását

² A mai Marx-értelmezők közül nagyon sokan úgy látják, hogy feszültség van Marxnak a történelmi materializmusról szóló *elvi* megnyilatkozásai és a konkrét történelmi elemzések megközelítésmódja között. Egyesek (például John Elster) egyenesen azt állítják, hogy Marx egyszerűen *nem alkalmazta* a maga átfogó történelemelméletét (a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikáját) az általa adott egyes (egyébként sokszor helytálló és gondolatgazdag) történelmi elemzésekben. Még ha ez igaz is, Marx nyilvánvalóan nem volt ennek tudatában.

megelőző ősi köztulajdon, az „ősközösség” fogalma, s éppen ezért kései gondolkodásában felsejlett az az elképzelés is, hogy esetleg egy olyan társadalom – Oroszország például –, ahol valamilyen formában ez az ősi köztulajdon még létezik, megkerülheti a kapitalista fejlődés szokásos útját.³ Az alapkoncepciótól függetlenül természetesen Marx nézetei számos részletkérdésben módosultak, hiszen egész életében szenvedélyesen tanulmányozta a történelmet, s hatalmas anyagot gyűjtött össze a legkülönbözőbb történelmi kérdésekről.

Sok kutató szerint Marx felfogása a történelemről – habár öntudatlanul – élete során változott. A termelésnek magának, a munkaeszközöknek és az egyetemes emberi képességeknek a fejlődése helyett (amely önmagában többféle fejlődési irányt is kijelölhet a társadalom számára) az *egyed társadalmak* termelési viszonyai, illetve társadalmi és osztályviszonyai kerültek a centrumba, s Marx immár azt feltételezte, hogy minden ilyen viszonyrendszernek megvan a maga *saját* belső fejlődési logikája, amely meghatározza a termelés mikéntjét is.⁴

Sajnos, Marx csak egyetlenegyszer fejtette ki világosan és tudatosan saját történelemfelfogását: *A politikai gazdaságtan bírálata* című munkájához írott híres 1859-es *Előszó*ban. Érdemes idéznünk ezt a rövid szöveget a maga egészében:

„Az általános eredményt, amelyre jutottam, és amely, miután rájöttem, tanulmányaim vezérfonala lett, röviden így lehet megfogalmazni: Életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükség-szerű, akarattuktól független viszonyokba lépnek, termelési viszonyokba, amelyek anyagi termelőerők meghatározott fejlődési fokának felelnek meg. E termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális bázist, amelyen egy jogi és politikai felépítmény emelkedik, és amelynek meghatározott társadalmi tudatformák felelnek meg. Az anyagi élet termelési módja szabja meg a társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot egyáltalában. Nem az emberek tudata az, amely létüket, hanem megfordítva, társadalmi létük az, amely tudatukat meghatározza. Fejlődésük bizonyos fokán a társadalom anyagi termelőerői ellentmondásba jutnak a meglévő termelési viszonyokkal, vagy, ami

³ Itt Marx és Vera Zasulics orosz forradalmár levelezésének máig vitatott értelmezéséről van szó. Vannak, mindenekelőtt Theodor Shanin (*Late Marx and the Russian Road*. London, 1983), akik szerint Marx idős korában újragondolta a kapitalista fejlődés perifériáinak helyzetét, s ebből jutott arra a következtetésre, hogy ezeknek az országoknak a számára a tőkés fejlődés „szabályos” útja járhatatlan... De vannak olyanok is, akik szerint Marx kizárólag Oroszországot illetően, s ott is csak egy sikeres nyugati szocialista forradalmat feltételezve gondolt erre a lehetőségre.

⁴ Lásd S. H. RIGBY: *Marxism and History. A critical introduction*. Manchester University Press, Manchester, 1987.

ennek csak jogi kifejezése, azokkal a tulajdonviszonyokkal, amelyek között addig mozogtak. Ezek a viszonyok a termelőerők fejlődési formáiból azok béklyóivá csapnak át. Ekkor társadalmi forradalom korszaka következik be. A gazdasági alapzat megváltozásával lassabban vagy gyorsabban forradalmasodik az egész óriási felépítmény. Az ilyen forradalmasodások vizsgálatánál mindig különbséget kell tenni a gazdasági termelési feltételekben bekövetkezett anyagi, természettudományos szabatossgal megállapítható forradalmasodás és a jogi, politikai, vallási, művészi vagy filozófiai, egyszóval ideológiai formák között, amelyekben az emberek ennek a konfliktusnak tudatára jutnak és azt végigharcolják. Mint ahogy azt, hogy egy egyén micsoda, nem aszerint ítéljük meg, amit önmagáról gondol, ugyanúgy az ilyen forradalmasodási korszakot sem ítélhetjük meg a maga tudatából, hanem éppenséggel ezt a tudatot kell az anyagi élet ellentmondásaiból, a társadalmi termelőerők és termelési viszonyok között meglevő konfliktusból megmagyarázni. Egy társadalomalakulat soha nem tűnik le addig, amíg nem fejlődtek ki mindazok a termelőerők, amelyeknek számára elég tágas, és új, magasabbrendű termelési viszonyok soha nem lépnek helyébe, amíg anyagi létezési feltételeik magának a régi társadalomnak méhében ki nem alakultak. Ezért az emberiség mindig csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyeket meg is tud oldani, mert ha pontosabban megvizsgáljuk, mindig azt látjuk, hogy a feladat maga is csak ott merül fel, ahol megoldásának anyagi feltételei már megvannak, vagy legalábbis létrejövőfélben vannak. Nagy vonásokban az ázsiai, antik, feudális és modern polgári termelési módok jelölhetők meg a gazdasági társadalomalakulat progresszív korszakaiként. A polgári termelési viszonyok a társadalmi termelési folyamatnak utolsó antagonisztikus formája, antagonisztikus nem az egyéni antagonizmus, hanem az egyének társadalmi életfeltételeiből sarjadó antagonizmus értelmében; de a polgári társadalom méhében fejlődő termelőerők megalkotják egyúttal az anyagi feltételeket ennek az antagonizmusnak a megoldásához.”⁵

Nehéz tagadni, hogy ez a szöveg az emberi történelem általános magyarázatát a termelés fejlődésében látja, hogy egyfajta *technológiai determinizmust* tanít.⁶ Azt állítja: az emberek a történelem során egyre fej-

⁵ *Marx és Engels válogatott művei*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983. II. k. 7.

⁶ Azért kell *egyfajta* technológiai determinizmusról beszélnünk, mert az *Előszó* természetesen *nem* tanít technológiai determinizmust abban a – vulgárisabb és szélsőségesebb – értelemben, hogy a társadalmak viszonyait nem a technológia általános fejlődése, hanem az egyes konkrét technológiák mibenléte határozná meg. Vannak ugyan olyan Marx-szövegek is, amelyekben Marx mintha ezt állítaná – de ez a felfogás általánosságban aligha tulajdonítható neki.

lettebb termelőerőket fejlesztenek ki, s ennek megfelelően alakul az emberi társadalom berendezkedése. Vegyük észre továbbá, hogy Marx *kettős* determinációt tanít. Egyfelől a termelőerők fejlődése meghatározza a termelési viszonyokat, másfelől a termelőerők és a termelési viszonyok – a társadalom gazdasági „alapja” – együttesen meghatározzák a jogi, kulturális stb. „felépítményt”. *Az osztályokról és az osztályharcról viszont a szöveg említést sem tesz.*

Vessük most ezzel egybe a *Kommunista Kiáltvány* bevezető híres sorait:

„Minden eddigi társadalom története osztályharcok története. Szabad és rabszolga, patrícius és plebejus, báró és jobbágy, céhmester és mesterlegény, egyszerűen: elnyomó és elnyomott folytonos ellentétben álltak egymással, szakadatlan, hol palástolt, hol nyílt harcot vívtak, olyan harcot, amely mindenkor az egész társadalom forradalmi átalakulásával, vagy a harcban álló osztályok közös pusztulásával végződött.”

E szöveg szerint (s több más Marx-szöveg szerint is) az emberi társadalom fejlődésének legfőbb mozgatója: *az osztályharc.*

Nyilvánvaló mármost, hogy a társadalomfejlődés e két értelmezése *ellentmond* egymásnak, akár tudatában volt ennek Marx, akár nem. Elvileg elképzelhető ugyanis, hogy az emberek a történelem során anélkül fejlesztenek ki és alkalmaznak egyre fejlettebb technológiákat, hogy eközben bármilyen osztályantagonizmusok alakulnának ki közöttük. (Marx tagadhatná ennek a lehetőségét a legkevésbé, mert hiszen a Marx által elképzelt kommunizmusban a termelőerők gyorsabban fejlődnek, mint bármely korábbi társadalomban – anélkül, hogy ez a fejlődés valamiféle új osztályellentéteket hozna létre az emberek között.) S nemcsak elvileg, hanem ténylegesen is léteztek olyan társadalmak a történelem során, amelyekben a termelőerők (nagyjából) stagnáltak, de a társadalmat alkotó osztályok között heves küzdelmek folytak. Mi több, a legtöbb eddig létezett emberi társadalom valószínűleg éppen ilyen társadalom volt. Az emberiség történetének technológia-központú és osztályharc-központú felfogása tehát a társadalomfejlődés két *különböző* értelmezése.

Felmerül a kérdés: Marx melyik tényezőnek tulajdonított elsődleges szerepet a történelem magyarázatában, s hogyan egészítik/egészíthetik ki ezek egymást? Akadnak olyan értelmezők, akik szerint az *Előszó* egyszerűen azért hallgatott az osztályharcról, mert Marx a korabeli porosz cenzúrától tartott, s az *Előszó* jelentőségét egyébként is bagatellizálni próbálják Marx életművében.

Ámde minden ilyen értelmezésnek útját állja egy, az *Előszónál* hét évvel korábbi magánlevele Marxnak, amelyben nyilvánvalóan a cenzúrától és a nagyközönség várható reakcióitól függetlenül nyilatkozhatott

meg egyik közeli hívének, J. Weydemeyernek. Ebben a levélben Marx kerekén *tagadja*, hogy az ő történelemfelfogásának meghatározó újszerűsége volna az osztályharc történelemmagyarázó elvévé emelése:

„Ami mármost engem illet, nem az én érdemem sem a modern társadalomban levő osztályok létezésének, sem ezek egymással való harcának a felfedezése. Polgári történétírók már jóval előttem ábrázolták az osztályok e harcának történelmi fejlődését, polgári közgazdászok pedig az osztályok gazdasági anatómiáját. Ami újat én cselekedtem, az annak bebizonyítása volt, 1. hogy az *osztályok létezése* csupán *a termelés fejlődésének meghatározott történelmi szakaszához van kötve*; 2. hogy az osztályharc szükségszerűen *a proletariátus diktatúrájához vezet* 3. hogy maga ez a diktatúra csak átmenet *valamennyi osztály megszüntetéséhez és az osztály nélküli társadalomhoz*.⁷

Marx tehát azt tekintette saját elméleti teljesítményének, hogy egyrészt beágyazta az osztályok küzdelmét egy átfogóbb történelmi folyamatba (a termelés fejlődésébe), másrészt világosan meghatározta az osztályharc történelmi fejlődési irányát. Az egyes történelmi folyamatokról (mindenekelőtt a feudalizmusból a kapitalizmusba, valamint a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenetről)⁸ adott elemzéseiből⁸ úgy tűnik: szemében a kétféle történelemmagyarázó mechanizmus *kiegészítette* egymást. E kiegészítő viszony lényege az, hogy az osztályharcot mindig az az osztály „nyeri meg” végső soron, amely a magasabbrendű, fejlettebb termelési viszonyoknak ha nem is a realitását, de legalábbis a történelmi *lehetőségét* hordozza.⁹

Alkalmazzuk most ezt a „modell” egy konkrét történelmi jelenségre, a Marx életében zajló amerikai polgárháborúra. Marxista nézőpontból az amerikai polgárháború az északi fehér ipari burzsoázia és a déli fekete rabszolgák osztályharca volt a déli gyapottermesztő iltetvényes

⁷ Marx levele Joseph Weydemeyerhez, 1852. március 5. *Marx és Engels válogatott művei*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1983. III. k. 689. (Kiemelések Marxtól).

⁸ A többi formációváltásról Marx számos elszórt megjegyzést tett életművében, de nem mondhatjuk, hogy egységes elméletet alkotott volna róluk.

⁹ Ez a distinkció igen fontos. A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet Marx úgy írta le, mint amelynek során a feudális vagy félféudális (abszolutista) állam „égisze” alatt egyre szaporodnak az olyan gazdasági jelenségek, amelyek a tőkés viszonyoknak felelnek meg, s a döntő változás (a polgári forradalom) ezt a már régóta folyó gazdasági-társadalmi átalakulást csak kiteljesíti és politikailag „szentesíti”. Ezzel szemben a kapitalizmus rendszerében a piaccgazdaság mindent átfogó, a gazdaság minden szereplőjére a maga logikáját rákényszerítő jellege miatt nem létezhetnek kommunisztikus viszonyok, legfeljebb (a munkások vezetete szövetkezeti üzemek formájában) a kommunizmus kicsiny és létükben állandóan fenyegetett csírái. A kapitalizmusban csak bizonyos *tendenciák* léteznek, amelyek a kommunista gazdálkodást lehetségessé és egyre inkább szükségszerűvé teszik.

burzsoázia ellen. (Az amerikai társadalom többi csoportjának nem fűződött nyilvánvaló, egyértelmű érdeke a rabszolgaság fennmaradásához vagy eltörléséhez, ezért ebben a küzdelemben csak az alárendelt „segédc csapatok” szerepét játszották.) Az északiak abolicionista, emberjogi és a déliek rasszista ideológiája egyaránt csak eszköz, alárendelt tényező volt ebben a küzdelemben. A küzdelmet végső soron nem az egyik vagy a másik ideológia érvei, nem is a katonai tényezők vagy az északi és déli politikusok és hadvezérek képességei, döntései döntötték el az északiak javára, hanem az, hogy az USA gazdasági érdekei, további fejlődése szempontjából a déli ültetvényes gazdálkodásnál lényegesen fontosabb volt az Északon kibontakozó nagyipar, kereskedelem és hitelszervezet, amelyek további fejlődése megkövetelte a polgári tulajdonviszonyok kialakulását az USA egész területén.

Nyilvánvalóan vannak olyan történelmi folyamatok, amelyekre ez a „modell” „ráhúzható”. Ámde nem minden történelmi folyamat, átalakulás ilyen. A Római Birodalmat s vele az antik társadalmat és kultúrát elpusztító népvándorlás például alapvetően átalakította az európai társadalmakat, de nem járt együtt semmiféle fejlődéssel (legfeljebb visszafejlődéssel), a termelésben, és a technológiában. Másik példa az 1950-es, 1960-as években az egész világon gyorsan felbomlott a gyarmati rendszer, ám ez a korábbi gyarmatokon nem mozdította elő egyértelműen a termelőerők fejlődését, sőt lehetséges, hogy egyenesen visszavetette.

Az ilyen ellenpéldák természetesen csak akkor döntenek meg a történelmi materializmust, ha az elmélet *általánosságban*, a történelem „*mélyebb*”, az egyes kisebb-nagyobb átalakulások háttérében álló folyamatait, struktúráját illetően sem igaz.

Ám mivel Marx – mint láttuk – nem specifikálta a történelmi materializmust a kellő egyértelműséggel, ezért csak akkor tudjuk eldönteni a kérdést, ha megvizsgáljuk: Marx szellemi örökösei mennyire tudták az elméletet egyértelműen igazolható vagy cáfolható formában megfogalmazni s empirikusan alátámasztani.

Marxtól az analitikus marxizmusig

A történelmi materializmus sorsa Marx halála után különösen alakult. Marx magányos gondolkodó volt – halála után azonban egy tömegmozgalom hivatkozási alapja, kanonizált prófétája lett. Éppen ezért az elméletet Marx követői egyrészt leegyszerűsítették, eredeti gondolatgazdag-

ságát redukálták, másrészt beágyazták egyfajta filozófiai „keretbe” – ilyen módon kivonva a tudományos ellenőrizhetőség alól.

Marx halála után a II. Internacionáléban Engels, majd Kautsky vált a marxi elméleti hagyaték vitathatatlan tekintélyű értelmezőjévé. A II. Internacionálé teoretikusai a történelmi materializmust úgy tüntették fel, mint az Engels által kidolgozott „dialektikus materialista” világnézet, filozófia alkalmazását a történelemre. A dialektikus materializmus filozófiája a 19. század pozitivistá tudományeszményét és evolucionizmusát kapcsolta össze a hegeli dialektika bizonyos – leegyszerűsített – elemeivel. Ennek megfelelően Engels és Kautsky a történelmet a darwini evolúcióhoz hasonló, tudományosan leírható és anyagi tényezők által szigorúan determinált folyamatként gondolta el, amelyben a tudati tényezőknek csak alárendelt szerep jut.

Mivel a történelem alapvető törvényszerűségeit Marx már meghatározta, ezért a marxistáknak e felfogás szerint nincs más teendőjük, mint az egyes történelmi részismeretekre alkalmazni a marxi meglátásokat. Engels például saját írásaiban – *A család, a magántulajdon és az állam eredete* című híres művében – tovább folytatta azt a munkát, amelyet még Marx elkezdett, de befejezni már nem tudott: az ősi, osztályok előtti társadalmak történetének „beillesztését” a történelmi materializmus egészébe.

Szokás a II. Internacionálé marxistáit merev és terméketlen ortodoxiával, a marxi–engelsi tételek mechanikus alkalmazásával vádolni. Ez így, ebben a formában nem igaz. Kautsky például azt tartotta, hogy a kapitalizmust megelőző osztálytársadalmakat *nem* a termelőerők fejlődése, s nem is az osztályharc alakította át. A kérdéses társadalmakban (például a Római Birodalomban) az uralkodó osztályoknak nem állt érdekében a termelőerők fejlődése, mert saját céljaikat – a hódítást és a pazarló fogyasztást – rendszerint egyszerűbben is elérhették, az alsóbb néposztályok fokozott kizsákmányolásával. Ezért ezek a társadalmak nem fejlődtek magasabbrendű társadalmakká, hanem egyszerűen a termelőerők stagnálása és a növekvő társadalmi feszültségek miatt lehányatlottak, áldozatul estek a külső ellenségnek – s csak ezután, romjainkon alakulhatott ki fejlettebb társadalom.

Plehanov viszont, az orosz marxizmus „atyja”, azt állította: a termelőerők fejlődése csak akkor válik egy társadalom meghatározó tendenciájává, ha a földrajzi tényezők ennek a fejlődésnek a megindulását lehetőségessé és szükségessé teszik.

A legfontosabb szellemi feladat azonban, amelyet a marxista történelemelméletnek meg kellett oldania, a gazdasági determinizmus gondolata

tának „finomítása”, vulgáris túlzásainak lenyesegetése volt. A II. Internacionálé marxistái mindig törekedtek arra, hogy megvédjék a marxizmust azzal a – kritikusan által állandóan hangoztatott – váddal szemben, hogy az a társadalom nem gazdasági jelenségeit, a történelem nem gazdasági tényezőit egyszerűen a gazdaságiakra akarja „redukálni”. Mindig hangsúlyozták, hogy a marxizmus nem tagadja sem az egyén, a személyiség, sem a „magasabb rendű” emberi motivációk, sem a kultúra, ideológia, jog és politika sajátos, a gazdaságra visszavezethetetlen vonásait, sem ezek sokszor jelentős történelmi szerepét, hanem csak azt állítja, hogy ezek „másodlagos tényezők”, s *végző soron* mindig a gazdasági törvényszerűségek érvényesülnek.

A leghíresebb szöveg, amelyet ebben a vonatkozásban idézni szoktak, Engelsnek egy 1894-ben írt levele: „A politikai, jogi, filozófiai, vallási, irodalmi, művészeti fejlődés a gazdasági fejlődésen alapszik. De mindezek vissza is hatnak egymásra és a gazdasági alapra. Nem úgy áll a dolog, hogy a gazdasági helyzet az egyedül aktív, az ok, minden más pedig csak passzív okozat. Kölcsönhatás áll fenn a gazdasági szükségszerűség alapján, amely végző fokon mindig érvényesül... Az emberek maguk csinálják történelmüket, csak hogy adott, őket meghatározó környezetben, készen talált tényleges viszonyok alapzatán, amelyek között végző fokon mégis a gazdaságiak a döntők, bármennyire befolyásolja is ezeket a többi, politikai és ideológiai viszony, s ezek alkotják azt a vörös fonalat, amely végigvonul az egész történelmen, és amely nélkül az nem érthető meg.”¹⁰

Engels természetesen nem ad magyarázatot arra, hogy ha egyszer a nem gazdasági tényezőknek megvan a maguk autonóm fejlődési logikája, s vissza is hatnak a gazdaságiakra, akkor miben is áll a gazdasági viszonyok „döntő” szerepe... Arról lenne szó esetleg, hogy a nem ökonómiai tényezők kevésbé erősen hatnak az gazdaságiakra, mint megfordítva? Vagy arról, hogy a nem gazdasági tényezők egy bizonyos pontig fel tudják tartóztatni, ellensúlyozni tudják a gazdaság fejlődésének következményeit, de egy ponton végül győzedelmeskedik a gazdasági szükségszerűség? A marxisták sohasem tudták a kellő világossággal megmagyarázni, miben is áll a nem gazdasági jelenségek „viszonylagos” függetlensége a gazdaságtól, s mit is jelent ezeknek a nem gazdasági tényezőknek a történelemben való „másodlagos” jelentősége.

Az első világháború és az azt követő forradalmi hullám után a marxizmus gyökeresen új helyzetbe került. Oroszországban hatalomra jutott

¹⁰ Engels levele W. Bergiushoz 1894. január 25.-én. Marx és Engels *Válogatott művei*. III. k. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983. 843–844.

a marxizmus a bolsevizmus formájában, s a világ egész munkásmozgalma kettészakadt: a bolsevikok útját követő s mindinkább a Szovjetunióinak alárendelődő kommunista mozgalomra, valamint a bolsevizmus erőszakosságát elvető, a tőkés rendet mindinkább elfogadó, annak reformálására törekvő szociáldemokráciára. A kettő között is létrejöttek különböző irányzatok – például a tanácskommunizmus vagy a trockizmus –, de ezek egyetlen országban sem tudtak jelentős erővé válni.

A szociáldemokrata pártok mindinkább csak amolyan „tisztelőtreméltő ereklyének” tekintették a marxizmust, s keveset törődtek annak elméleti továbbgondolásával. A kommunista mozgalomban viszont a marxizmus a húszas évektől az SZKP gyakorlati céljait szolgáló, mindinkább megmerevedő ideológiává satnyult, „marxizmus–leninizmussá”, amely átvette és felerősítette az engelsi dialektikus materializmus tudománytalan vonásait (az „ázsiai termelési mód” fogalmát például egyszerűen kiiktatták az elméletből, s az csak a hatvanas évektől nyert újra polgárjogot a szocialista országok tudományában).

Ebben a korszakban a marxizmus kreatív továbbfejlesztői elsősorban azok a kommunista mozgalom „peremén” tevékenykedő gondolkodók voltak – Lukács György, Antonio Gramsci és Karl Korsch – akiknek a munkásságát a „humanista marxizmus”, illetve „nyugati marxizmus” címkével szoktuk jelölni.

Az úgynevezett „humanista” marxizmus – nem kis részben Marx erre az időre már megjelent fiatalkori írásaira támaszkodva¹¹ – a történelmi materializmust teljesen más filozófiai keretbe ágyazta, mint a II. Internacionálé marxizmusa. Az irányzat két legfontosabb gondolkodója Lukács és Gramsci, olyan szellemi irányzatok „felől” érkezett a marxizmus, amelyek egyaránt a századforduló „antinaturalista” hullámának, a termékei voltak; hívei az emberi szellem és a társadalom folyamatainak és törvényszerűségeinek a természettudományokra való redukálhatatlanságát, a szellem- és társadalomtudományok sajátos logikáját hirdették. E gondolkodók szakítottak a marxizmus tudományos státusával; szerintük a marxi tételek nem „objektíve” igazak, mi több, az objektív tények és törvényszerűségek keresése a történelemben szerintük eleve helytelen törekvés. Csak a polgári társadalom elidegenedett, „eldologiasodott” tudata – és hivatalos tudományossága – az, amely a történelmet, a társadalmat „adott” tények és törvényszerűségek fragmentált káoszának látja. S a marxizmus „ortodox” képviselői, amikor

¹¹ Mindenekelőtt a *Gazdasági-filozófiai kéziratokra*, amely 1932-ben jelent meg először.

bizonyítani akarták, hogy a történelem tudományosan leírható, determinált folyamat, akkor maguk is ennek a polgári, pozitivistá tudatoságnak a csapdájába estek. A proletariátus – az az osztály, amely az elidegenedést a legegységesebb formában tapasztalja meg – a történelmet egységes egészként, egyszersmind nyitott és megváltoztatható egészként tapasztalja meg, tudatosítja, s ennek az osztálytudatnak az adekvát kifejezője a marxizmus. Az igazi marxista a tényeket belehelyezi a történelem egészébe, a „totalitásba”, amelyhez viszont hozzátartozik a történelmet alakító, az elidegenedést megszüntető forradalmi cselekvés is. A marxizmus ilyen módon nem objektív tudomány, hanem egyfajta, a gyakorlatot anticipáló és orientáló tudatosság, a proletariátusnak mint az emberi történelem „szubjektum-objektumának” a tudatossága a saját helyzetéről – amely egyszersmind fokozatosan meg is változtatja ezt a helyzetet. Gramsci továbbment Lukácsnál: szerinte nemcsak a társadalom, hanem a természet tényei sem objektívek, azoknak a mibenléte is az uralkodó társadalmi diskurzustól függ. A proletariátus arra törekszik, hogy saját diskurzusát – a marxizmust – ilyen uralkodó helyzetbe hozza, hogy megszerezze a „hegemóniát”.

A humanista marxisták munkássága az európai szellemi életet értékes elemzésekkel gazdagította. Egyes általuk használt fogalmak – mint a totalitás, az elidegenülés vagy a „hegemónia” – beépültek a társadalomtudomány egészébe. A humanista marxizmusból nőttek ki a társadalomelmélet olyan fontos áramlatai – Jean Paul Sartre „marxizáló” egzisztencializmusa, Maurice Merleau-Ponty fenomenológiája vagy a Frankfurter Iskola –, amelyek már nem tekinthetők marxistáknak.

Mindazonáltal a humanista marxizmus egészét csakis kudarcnak foghatjuk fel mind a történelmi Marx értelmezését, mint pedig a történelem tudományos megértését tekintve. Marx nyilvánvalóan tudománynak, nem pedig valamiféle a forradalmi cselekvést orientáló „prófétai meglátásnak” szánta a maga elméletét. A történelem megértéséhez pedig csak akkor nyújthat kulcsot a „proletár osztálytudat” s az általa kitermelt történelem-vízió, ha *eleve* feltételezzük a marxizmus bizonyos alaptételeit – azt, hogy a polgári társadalom két alapvető osztálya a burzsoázia és a proletariátus, és a proletariátus az, amely az elidegenedést a maga legegységesebb formájában megtapasztalva az elidegenedésmentes társadalom reményét hordozza. Igaz, hogy a társadalomtudományok módszere más kell legyen, mint a természettudományoké; de ez a sajátos módszer nem állhat abban, hogy a szabad emberi cselekvés, a forradalom lehetőségét eleve feltételezve kizárólag ennek perspektívájából vizsgálja a történelmet. Hiszen nyilvánvaló: az embereknek képessége, hogy

tudatosítsák a társadalmi valóságot, csak a történelem egy meglehetősen késői pontján és meghatározott feltételek között bontakozik ki. Az ortodox marxizmusnak a humanista marxizmus által elvetett merev tételeivel pedig nem az a probléma, hogy tényeket és törvényszerűségeket keresnek a történelemben, hanem egyszerűen az, hogy tévesek.

A második világháború után, a hatvanas években egy újabb, rövid életű kísérlet történt a marxizmus tudományos rekonstruálására: Louis Althusser francia filozófusnak és körének „strukturalista marxizmusára”¹² gondolunk.

Althusser és tanítványai radikálisan szakítani akartak a szerintük oportunistához vezető humanista marxizmus szellemi örökségével. Azt állították, hogy Marx az elidegenedést és a történelem „szubjektumának” (vagy szubjektum-objektumának) fogalmát csak fiatal kori írásai-ban használja; az érett Marx egy új, objektív tudománynak, a „szubjektum nélküli történelem” tudományának a megalapítója.¹³ A tudomány nem a társadalmi gyakorlat egy aspektusa, hanem elkülönült részrendszer, valamiféle „elméleti gyakorlat”, amelyet el kell választani az „ideológiától”. A tudomány és az ideológia közötti különbség tárgyukban, illetve módszerükben áll: az ideológia tárgyát közvetlenül az embereknek a valóság megismerésére alkalmazott képei és fogalmak alkotják, a tudományét viszont azok az általánosabb fogalmak, amelyeket a társadalmi gyakorlat többi formája (a politika, a gazdaság és az ideológia) alkalmaz. Másrészt a tudomány „nyitott” kérdésfeltevésekkel operál, mindig kész az új ismeretek befogadására, míg az ideológia legfeljebb reprodukálni tudja önmagát.

A marxista filozófia ennek a Marx által megalapított tudománynak az elmélete, episztemológiája. Amíg azonban Marx a marxizmust mint a történelem tudományát alaposan kidolgozta, addig a marxista filozófia még többé-kevésbé kidolgozásra vár.

A történelmi materializmus mint tudomány bizonyos számú, egymással szervesen összefüggő fogalom – termelési mód, termelési viszonyok, osztályok, állam, ideológia – rendszere; e fogalmak együtt írják le egy-egy társadalmat (illetve termelési módot). Szerves, de „aszimmetrikus” egésznek alkotnak: a gazdaság határozza meg, hogy maga a gazdaság, vagy valamelyik másik részrendszer – például az ideológia (mint például a középkorban a kereszténység) – lesz-e egy-egy társadalmi struktúra

¹² Maguk az elmélet képviselői elvetették ezt az elnevezést.

¹³ Kezdetben Althusser a kettő közötti „törést” a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* és a *Német ideológia* között látta; később kénytelen volt egyre későbbre helyezni.

meghatározó eleme. Az egyes részrendszerek – gazdaság, politika, tudomány, ideológia – mindegyikének megvan a maga saját belső logikája, fejlődési törvényszerűségei, tehát be vannak ágyazva ugyan a társadalom mint egész struktúrájába, de mégsem mondhatjuk róluk, hogy egyszerűen valamelyik másik elem „határozza meg” őket. A rendszer egésze határozza meg az egyes elemeket – s az emberi cselekvés lehetőségeit is. Althusser tehát determinista történetfilozófiát, de nem, vagy legalábbis nem egyértelműen *gazdasági* determinizmust tanít.

Az althusseriánusok – mindenekelőtt Althusser leghíresebb tanítványa, N. Poulantzas – olyan differenciált módon elemeztek bizonyos történelmi jelenségeket – például a késő-kapitalizmusbeli államot – hogy egyaránt elkerülték a II. Internacionálé gazdasági determinizmusának, és a humanista marxizmus minden tudományos jelleget nélkülöző szubjektív látásmódjának szélsőségeit. De az althusserianizmus mégsem tudta megújítani a marxizmust, két okból.

Egyrészt azért, mert amíg a humanista marxizmus a történelemlátás középpontjába emelte a szabad emberi társadalomalakító cselekvést, a „praxis”-t addig az althusseriánusok teljes mértékben ki akarták azt küszöbölni a történelemből. Ámde nem volt világos, hogy egy olyan elmélet, amely szerint a történelemben csak struktúrák vannak, amelyekbe az emberek „bele vannak zárva”, hogyan orientálhatna bármilyen forradalmi gyakorlatot.

Másrészt az althusseriánusok hiába hangsúlyozták a marxizmus „tudományos” jellegét, a marxizmus objektív igazságának kritériumát ugyanúgy homályban hagyták, mint a humanista marxisták. Althusser ugyanúgy antiempirista volt, mint ők – igaz, hogy a tudomány különbözik az ideológiától, de *nem* azért, mert a tudomány empirikusan igazolható, az ideológia viszont nem. Mi a garanciája a tudomány valóságmegismerő képességének? Althusser szerint a proletariátusnak objektív érdeke a társadalmi valóság objektív tudományos megismerése – míg történelmi ellenfelének, a burzsoáziának az érdeke a társadalmi mozgások „ideologikus” elhomályosítása; ez azonban nem egyéb, mint a humanista marxizmus válaszának némileg átfogalmazott megismétlése. Máskor Althusser azt állítja: a filozófia a tudományos gyakorlat – s közvetve mindenfajta gyakorlat – alapvető „dialektikus” formáit ragadja meg, de ez a válasz is önkényes.

A marxizmus racionális rekonstrukciójának újabb kísérletére a hetvenes évek végén, az althusserianizmusétól gyökeresen eltérő szellemi környezetben, a marxizmus befolyásától addig nagyjából érintetlen angolszász szellemi életben került sor.

Analitikus marxizmus és történelmi materializmus – a technológiai determinizmus és kritikussai (a Cohen-vita)

A történelmi materializmus eddig tárgyalt értelmezései megegyeznek egy dologban: valamennyi azt vallja, hogy a marxizmusnak van valamilyen specifikus „módszere” a társadalmi valóság megismerésére. Hogy ez a módszer pontosan miben áll, abban eltérnek a nézetek – de hogy a marxizmus mindenképpen csak a „beavatottak” számára hozzáférhető tudomány, s a „polgári” (tehát a *mainstream*) társadalomtudomány módszereivel nem igazolható, abban összecsengenek.

Az a szellemi mozgalom, amelyet „analitikus marxizmusnak” nevezünk, pontosan ezt az előfeltevést kérdőjelezi meg. Az analitikus marxisták az angolszász világ marxi témákkal foglalkozó, de politikailag semmiféle marxista szervezet mellett nem elkötelezett tudósai, akik a „September Group” tagjaiként az 1970-es évek eleje óta minden második évben konferencián találkoznak Londonban. Nagyra tartják Marxot, de rendkívül szkeptikusak a marxizmus Marx halála óta kialakult értelmezéseivel szemben.¹⁴ Szerintük Marx nézeteit az elmúlt évtizedek társadalomtudományában kialakult egzakt módszerekkel kell vizsgálnunk. Hogy ez pontosan mit is jelent, abban az irányzat képviselői eltérnek egymástól, sőt, mivel egy napjainkban is továbbfejlődő (illetve inkább felbomló)¹⁵ irányzatról van szó, nem egyszer korábbi önmaguktól is. Éppen ezért nem olyan könnyű meghatározni, mitől „analitikus” az analitikus marxizmus. Mindazonáltal talán mondhatunk annyit, hogy a csoport tagjai bizalmatlanok a hagyományos marxizmus nagy, „spekulatív” történelemmagyarázó sémáival, s főleg a hegeli dialektikával szemben, csak empirikusan igazolható nézeteket tekintenek tudományosnak, s alkalmazzák a *mainstream* társadalomtudomány módszereit (mindenekelőtt a játékelmélet eszköztárát) a marxi tanokra. Legtöbbjük valamilyen értelemben elfogadja a módszertani individualizmust: azt, hogy a társadalomtudományokban a történéseket csak az egyes emberi lények hiteivel és választásaival, nem pedig absztrakt, kollektív entitások („az emberiség”, „a proletariátus”, „a tőke”) működésével szabad magyarázni.

¹⁴ Jelzi ezt a csoport maga választotta másik humoros elnevezése: „NBSMG” – azaz „Non-Bullshit Marxism Group” („Nem-zagyvaság-marxizmus-csoport”).

¹⁵ Az analitikus marxizmus belső vitáiban annyira megkérdőjeleződtek a hagyományos marxizmus tételei, hogy ma már az iskola – saját képviselőinek megítélése szerint – nem választható el egyfajta baloldali, egalitárius liberalizmustól.

Az analitikus marxizmus első klasszikusa G. A. Cohen kanadai születésű, de évtizedek óta Angliában dolgozó angol marxista filozófus *Karl Marx Theory of History. A Defence*. (Karl Marx történelemelmélete. Védőbeszéd) című nagy jelentőségű munkája. Cohen szellemi fejlődése során sajátos utat járt be: gyermekkorában kommunista montreali munkáscsaládban nevelkedve, egy meglehetősen orthodox marxizmust szívott magába; utána azonban, tanulmányai során, mindig az analitikus filozófia befolyásolta, s a kontinentális filozófiával, illetve a marxizmus kontinentális értelmezéseivel szemben mindig közömbös, sőt ellenséges maradt. (Lásd Althusserről alkotott lekicsinylő véleményét műve bevezetőjében.)

Cohen ezért igen sajátos intellektuális kísérletre vállalkozott: a 20. század *valamennyi* jelentős marxistájával szemben egy, az 1859-es marxi *Előszó* tanításához szigorúan ragaszkodó, tehát technológiai determinista történelmi materializmust akart megalkotni, de olyat, amely megfelel a koherencia és az egzaktság analitikus filozófiában megszokott standardjainak.

Bármely, az 1859-es *Előszó* tanítását védelmező elméletnek meg kell küzdenie a következő két nehézséggel:

1. Marx nem definiálta egzakt módon a termelőerők és a termelési viszonyok fogalmát. Első megközelítésben úgy gondolnánk: a termelőerők fizikai-materiális valóságok (a termelés nyersanyaga, technológiai és az ember a termelésben működő képességei), a termelési viszonyok viszont társadalmi valóságok, emberek közötti viszonylatok. Ámde először is: amennyiben a termelőerők az emberi társadalomtól és annak viszonyaitól független materiális valóságok, akkor kérdés: hogyan tulajdoníthatunk nekik saját, önálló fejlődést? Másodsor: Marx a termelőerők fogalmába beleért olyan valóságokat is (például a tudományt, a kommunisztikus gazdálkodást, vagy a világgpiacot), amelyeket első látásra inkább termelési viszonyoknak gondolnánk. Hasonlóképpen nem egyértelmű a termelési viszonyok és a felépítmény közti különbség mi-benléte sem, hiszen Marx a termelési viszonyokon elsősorban tulajdonviszonyokat ért – ámde a tulajdon első látásra jogi kategóriának tűnik, viszont a jogot Marx a felépítményhez sorolja.

2. Marx nemcsak azt állította, hogy a termelőerők fejlődése meghatározza a termelési viszonyokat, hanem azt is, hogy a termelési viszonyok meghatározzák (fékezik vagy előmozdítják) a termelőerők fejlődését. Ámde ha ez megtörténhet, ha a két tényező közötti oksági viszony kölcsönös, akkor kérdés: mit jelent az, hogy „végső soron” a termelőerők fejlődése ad egységes és szükségszerű irányt ad az emberi történelemnek?

Cohen ezért pontosan definiálta a termelőerők és a termelési viszonyok mibenlétét s a köztük lévő viszonyt.

Cohen szerint termelőerő az, ami a termelésre elsősorban annak fizikai összetevőin keresztül hat. A termelési viszonyok pedig a termelőerők fölötti tényleges kontrollt megszabó hatalmi viszonyok az emberek között. Ezért például a *management* egy hatékony rendszere termelőerő, viszont egy fal, amely egy ókori római birtokon elválasztotta a rabszolgákat a szabad napszámosoktól – termelési viszony. A felépítménybe mindaz beletartozik, ami egy adott társadalomban a termelőerők fölötti tényleges rendelkezést legitimálja, ideológiailag szentesíti. (De nem tartozik bele – ahogyan a vulgáris marxizmus sokszor állította – a társadalom összes nem gazdasági jelensége.)

Egyszerű példa: ha Jánost valamilyen eszközzel – például zsarolással – kényszeríti Péter, hogy reggelente engedje át neki az autóját, hogy azzal jár hasson be a munkahelyére, akkor a gépkocsi maga termelőerő, s az, hogy a gépkocsit Péter használja, termelési viszony; János – formális – tulajdonjoga pedig a felépítmény része (jóllehet ebben az esetben egy, az alaptól elszakadt felépítményi képződmény).

Cohen szerint az emberi történelem alapjában két tézissel írható le: az egyik a termelőerők folyamatos fejlődése (*development thesis*), a másik a termelőerők fejlődésének elsődlegessége a történelemben minden más tényezővel szemben (*primacy thesis*).

Miben áll a termelőerők fejlődése? Ha az egész történelmet meghatározó tendenciáról van szó, akkor nyilvánvalóan nem operálhatunk a „fejlődés” vagy a „fejlettség” egy-egy társadalom embereszménye, kultúrája által meghatározott mércéjével. Cohen szerint azonban a fejlődésnek van egzakt, történelem feletti mércéje: az emberiség alapszükségleteinek (táplálkozás, lakás, ruházkodás) kielégítéséhez szükséges munkaidőmennyiség csökkenése. Minél fejlettebb egy társadalom, az embereknek annál kevesebb időt kell arra fordítani, hogy az alapszükségleteik kielégítése érdekében dolgozzanak.

A termelőerők – legalábbis ha a történelem *egészét* nézzük – vitathatatlanul fejlődtek – de mi ennek a *magyarázata*? Cohen szerint két alapvető, az emberiség egész történetét végigkísérő tény. Az egyik az, hogy az emberi lények a szűkösség (*scarcity*) szituációjában vannak, nem állnak rendelkezésükre korlátlan mennyiségben a szükségleteiket kielégítő javak. A másik az, hogy az emberek valamennyire értelmes és racionális lények, tehát a szűkösség szituációjában tudják és akarják is fejleszteni azokat a technológiákat, amelyek az alapvető létfenntartási javak előteremtéséhez szükséges osztársadalmi munkaidőt lerövidítik. (Ennek a ten-

denciának a megléte természetesen nem jelenti azt, hogy ne lehetnének az emberiség történetének olyan hosszabb-rövidebb korszakai és szegmensei, amelyekben nem érvényesül.)

Mit jelent az, hogy a termelőerők fejlődése *elsődleges* a történelem többi tényezőjéhez (mindenelőtt a termelési viszonyokhoz) képest, hogy végső soron ez a folyamat *magyarázza* a többi folyamatot?

Cohen szerint a termelőerők a termelési viszonyokat *funkcionálisan* magyarázzák, hasonlóan ahhoz, amikor egy-egy biológiai jelenséget (például egy szerv kifejlődését egy állatfaj szervezetében) az magyaráz, hogy adaptációs haszna van a kérdéses faj számára. A termelési viszonyok addig maradnak fenn, amíg a termelőerők fejlődése szempontjából optimálisak; amikor a fejlődés béklyóivá, fékezőjévé válnak, akkor – hosszabb-rövidebb küzdelem után – átadják a helyüket új, a fejlődést elősegítő viszonyoknak. A termelési viszonyok magyarázatába azonban a termelőerők kétszer lépnek be: nemcsak az határozza meg meghatározott termelési viszonyok létrejöttét, hogy vajon optimálisak-e a termelőerők fejlődése szempontjából, hanem az is, hogy a termelőerők *adott fejlettségi szintjén* optimálisak-e.

Hasonló funkcionális viszony van a felépítmény képződményei és a termelési viszonyok között: a termelési viszonyok fennállhatnak ugyan a felépítmény nélkül, s ők „tartják fenn” a mindenkori felépítményt – de a felépítmény a maga jogi-ideológiai legitimációs szerepével mégis *stabilizálja* őket. (Cohen példája erre: képzeljünk el négy, a szél nyomásának kitett faoszlopot a tengerparton. Az oszlopok ingadoznak a szélben, de ha rájuk szerelünk egy tetőt, akkor bár ők tartják a tetőt, a tető mégis stabilitást ad nekik is a széllal szemben.)

Ezek után ténylegesen hogyan írható le az emberiség története? Cohen szerint a termelőerők fejlődése az emberiség történetét négy fő szakaszra osztja. Ezek a következők:

- Osztály előtti társadalom (nincs társadalmi többletermék);
- Prekapitalista osztálytársadalmak (kevés és lassan növekvő társadalmi többletermék);
- Kapitalista társadalom (jelentős mennyiségű s gyorsan növekvő társadalmi többletermék);
- Osztály utáni (osztály nélküli, kommunista) társadalom (nagyon nagy társadalmi többletermék).

Valamikor az emberiség kénytelen volt munkaidejét szinte teljes egészében az alapvető létfenntartási javak megszerzéséért folytatott küzdelemnek szentelni. Nem lévén semmiféle fölösleg, mindenki – nagyjából –

a létminimum szintjén kényszerült élni, s az emberek között nem alakulhattak ki társadalmi különbségek.

A termelőerők fejlődése egy ponton elvezette az emberiséget odáig, hogy az emberek képesek voltak a megélhetéshez nélkülözhetetlen munkán kívül többletmunkát is végezni. Így egy kisebb vagy nagyobb csoportjuk a többiek többletmunkájából élhetett (nemegyszer igen magas életszínvonalon is), s így kiválhatott a közvetlen termelőmunkából, kiváltságos csoportot alkotva. Ez a berendezkedés – a prekapitalista osztálytársadalom – a termelőerők fejlődése szempontjából hasznos volt, mert ez a termelőmunkából kivált csoport (az uralkodó osztály) számos olyan funkciót látott el (a tudomány és a kultúra művelése, a katonászkodás, a vérségi keretek helyett immár államba szerveződött társadalom igazgatása), amelyek részben közvetlenül visszahatottak a termelés fejlődésére, részben pedig lehetővé tették, hogy az emberek nagyobb csoportokban, nagyobb biztonságban, rendezett keretek között éljenek, s így fejleszteni tudják a termelés eszközeit. (Elvben elképzelhető lenne természetesen az is, hogy nem az emberek egy kiváltságos csoportját tartja el a többiek többletmunkája, hanem mindenki valamivel kevesebb munkát végez, s szabadidejében foglalkozik a termelésen kívül eső társadalmi feladatokkal – de Cohen szerint ez többféle megoldhatatlan nehézséggel is járt volna az emberiség számára.) Ugyanakkor a prekapitalista osztálytársadalmakban a termelőerők fejlődése *lassú*. Az uralkodó osztályoknak ugyanis nem áll érdekében a termelőerők fejlődése, mert saját céljaikat (a luxusfogyasztást és az egymással való versengést vagy háborúskodást) általában egyszerűbben elérhetik a dolgozók fokozott kizsákmányolása révén, viszont a termelés fejlődése, átalakulása veszélyeztetheti a termelés irányításában kialakult kiváltságos helyüket.

Az emberiség újfajta berendezkedésre csak akkor térhetett át, amikor a társadalmi többletermék mennyisége lassan elérte azt a szintet, ahol érdemesebb volt ezt a többleterméket a termelés nagyarányú fejlesztésére fordítani, illetve ugyanezzel a céllal felhalmozni, mint a kiváltságos osztályok egyszerű „eltartására” fordítani. Amikor ez a feladat történelmileg aktuálissá vált az emberiség számára, akkor kialakult egy olyan új uralkodó osztály (a tőkésosztály), amelynek – az összes korábbi uralkodó osztályokkal ellentétben – érdekében állt a termelőerők állandó fejlesztése, mindenekelőtt azért, mert a piaci verseny a termelési költségek állandó csökkentésére kényszerítette.

A kapitalista társadalomban a termelőerők fejlődése gyors, és folyamatosan növekszik a társadalmi többletermék. Végül a fejlődés eléri azt a szintet, ahol már racionálisabb nem a dologi felhalmozásra (új termelő-

eszközök gyártására és kifejlesztésére), hanem a minden egyes emberben rejlő képességek kifejlesztésére: tehát szabadidejének növelésére, önmegvalósítási lehetőségeinek (tanulás, művészi tevékenység, sport, pihenés) bővítésére fordítani. A kapitalista osztálynak ez természetesen nem érdeke: a tőkésék profitját nem a szabadidő növekedése, hanem mindig újabb eladható fogyasztási javak termelése és munkamegtakarító technológiák kifejlesztése növeli. Csakhogy az emberiség érdekei előbb-utóbb legyőzik a tőkésék osztályérdekét, s megvalósul az új, kommunista társadalom. A kommunista társadalomban az emberek a társadalmi többletterméket kollektíven birtokolják, s olyan módon osztják el, hogy az a társadalom minden egyes tagjának az érdekeit, személyiségfejlődését szolgálja.

Ez lenne tehát a coheni történelemelmélet „váza”: Cohen egyszerre állítja azt, hogy a történelmi materializmus eme értelmezése Marx igazi tanítása (még ha részleteiben itt-ott el is tér tőle¹⁶), meg hogy az emberi történelem nagy vonalaiban ténylegesen ilyen. Cohennek vitathatatlan érdeme, hogy Marx történelemelméletének „technológiai determinista” olvasatát igen koherens és precíz formában fogalmazta meg. De éppen ezzel lehetővé tette annak – végérvényesnek tűnő – kritikáját, „eltemetését” is.

Cohen elméletét a könyv megjelenése utáni években a többi analitikus marxista erősen bírálta.¹⁷ Cohen azután maga is több ponton revideálta, pontosította és kiegészítette elméletét, majd végül a történelmi materializmustól elfordulva bizonyos, a marxizmussal összefüggő normatív politikafilozófiai kérdésekkel kezdett foglalkozni.

John Elster szociológus, az analitikus marxizmus egyik legjelentősebb teoretikusa és Cohen között érdekes vita bontakozott ki arról, hogy vajon megengedhető-e a társadalomtudományokban a funkcionális magyarázatok alkalmazása. Elster érvelésének lényege az, hogy amíg a *természetben* teljesen indokoltan magyarázzuk az egyes jelenségeket az organizmusok adaptációs céljaival (például a zsiráf hosszú nyakát azzal, hogy csakis így tud legelni a fákról, vagy a sivatagi róka hatalmas, homokszínű füleit azzal, hogy egyrészt így képes meghallani a potenciális

¹⁶ Mindenekelőtt abban, hogy az 1859-es *Előszó* nyilvánvalóan azt állítja: a termelőerők fejlődése megmagyarázza az egyes prekapitalista társadalmi formák (ázsiai, antik-rabszolgatartó, feudális) kialakulását és felbomlását is; Cohen elismeri, hogy erre a történelmi materializmus általa kidolgozott változata nem alkalmas.

¹⁷ Az elméletet természetesen bírálták az analitikus marxizmus módszertani előfeltevéseit nem osztó, ortodox marxisták is, ezekkel a kritikákkal azonban e helyütt nem foglalkozom. Úgyszintén nem foglalkozom az alap-felépítmény distinkció coheni változatával kapcsolatos bírálatokkal, mert erről a következők alfejezetben lesz szó.

zsákmány vagy ellenség hangjait a sivatagban, ahol a hang messzire terjed, másrészt így tud elrejtőzni, környezetébe beolvadni is), addig a *társadalmi* jelenségeket csak az egyének céljaival és meggyőződéseivel szabad magyaráznunk.

A természetben ugyanis működik egy olyan mechanizmus (a természetes kiválasztódás), amelynek folytán a környezetükhöz alkalmazkodni nem tudó fajok kipusztulnak. A társadalomban *nem* működik olyan mechanizmus, amely garantálná, hogy a termelőerőket fejleszteni nem tudó társadalmak eltűnnek, éppen ezért azt sem mondhatjuk, hogy a termelési viszonyok – *függetlenül attól, hogy az emberek tudtak-e erről, és akarták-e ezt* – mindig úgy alakultak, hogy funkcionálisan megfeleljenek a termelőerők fejlesztése mint történelmi cél követelményeinek. A modern, újkori tudományosság alapkövetelménye a teleológia elvetése, az, hogy célkitűző, tudatos lények nélkül nem szabad célszerűséget feltételeznünk a dolgokban. Elster rámutatott arra, hogy a marxisták nyaklító nélkül alkalmazzák a funkcionális magyarázatokat, és ebből sokszor bizarr és teljesen önkényes szellemi konstrukciók fakadnak (például amikor a mai tőkés társadalom szinte minden kulturális jelenségét – a vallástól kezdve a reklámokig – mindig azzal magyarázzák, hogy azok a kapitalizmus fenntartását szolgálják).¹⁸

Cohen nem tagadta, hogy sok marxista funkcionális magyarázat a neveltségesség határáig önkényes, szerinte azonban ez nem a funkcionális magyarázat hibája, hanem az (eddiggi) marxista tudományosságé.

A marxista tudományosság jelenlegi fejlettségi állapota körülbelül olyan, mint amilyen a biológiáé volt Darwin előtt. A Darwin előtti biológia nem ismerte az evolúció *konkrét mechanizmusait*, ezért csak *konstatálta* azt a tényt, hogy a fajok általában alkalmazkodnak élőhelyük természeti adottságaihoz. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ez a tény ne lett volna igaz, s ne szorult volna valamilyen magyarázatra. Hasonlóképpen: a társadalomtudomány megállapíthatja, hogy a termelőerők általánosságban fejlődtek a történelem folyamán, s a termelési viszonyok úgy alakultak, hogy előmozdítsák ezt a fejlődést – s megállapíthatja ezt anélkül is, hogy specifikálni tudná: pontosan *hogyan érvényesült* ez a történelmi szükségszerűség.

Cohen egy kézenfekvő példát hoz fel az ilyen magyarázat legitim voltára. Képzeljük el, hogy egy fogadás után bizonyos számú résztvevő másnapra megbetegszik, és súlyos mérgezés tüneteit produkálja. Az eset vizsgálata

¹⁸ John ELSTER: Marxism, functionalism, and game theory: The case for methodological individualism. *Theory and Society*, 1982. 11. 453–482.

során kiderül, hogy csak azok a résztvevők betegedtek meg, akik egy bizonyos ételből fogyasztottak. Kézenfekvő a feltételezés, hogy a kérdéses étel mérgezett volt, akkor is, ha *nem* tudjuk, milyen méreg volt az ételben, ki tette bele, és milyen mechanizmusok révén hat. Az étel mérgezettsége ugyanis a megbetegedések egyedüli racionális magyarázata, akkor is, ha nem tudjuk pontosan, *milyen mechanizmusokon keresztül* működött ez a magyarázó tényező. Hasonlóképpen a történelemben a termelőerők fejlődése – ha a történelem egészét nézzük – alapvető *tény*, és ennek a ténynek egyedül lehetséges magyarázata a termelőerők fejlődésére irányuló tendencia és ennek az érvényesülése minden más tényező (mindenekelőtt a termelés fejlődését fékező termelési viszonyok és az ezekhez a viszonyokhoz fűződő osztályérdekek) ellenében.¹⁹

Joshua Cohen egy emlékezetes hatású cikkében G. A. Cohennek pontosan ezt az előfeltevését kérdőjelezte meg.²⁰ Honnan tudjuk azt, hogy a termelőerők a történelem során valamilyen *egyetemes* tendencia, nem pedig egy vagy több történelmi-társadalmi tényező folytán fejlődtek? G. A. Cohen szerint onnan, hogy ténylegesen a legtöbb társadalomban fejlődtek. De Joshua Cohen egyrészt vitatja, hogy az emberi társadalom, társadalmak története során a termelőerők általánosságban mindig fejlődtek volna, (és számos példát említ az ellenkezőjére), másrészt pedig azt állítja, hogy a magyarázat körben forgó. G. A. Cohen a termelőerők fejlődését azért mondja egyetemes és szükségszerű történelmi tendenciának, mert empirikusan megállapítható, hogy a történelemben általában a termelőerők fejlődtek. Ám ha csak azt nem feltételezzük, hogy a termelési viszonyok semmivel sem járultak hozzá az erők fejlődéséhez, hanem az erők fejlődése független az adott társadalom milyenségétől, tehát szigorúan „*autonóm*” történelmi tendencia (vagyis nem feltételezzük azt, amit Cohen bizonyítani akar), akkor nem állíthatjuk azt, hogy a termelési viszonyokat mindig az erők fejlődése magyarázza mert lehetséges, sőt valószínű, hogy éppen ellenkezőleg, a viszonyok mozdították elő (vagy legalábbis tették lehetővé) a termelőerők fejlődését, valamilyen, ettől a fejlődéstől független (például az adott kor uralkodó osztályának katonai céljaival, hódítási szándékával összefüggő) okokból.

Az, amit Cohen az emberi természetről állít (hogy az emberek a szűkösség szituációjában vannak, s általánosságban elég racionálisak ahhoz,

¹⁹ G. A. COHEN: Reply to Elster on 'Marxism, functionalism, and game theory'. *Theory and Society*, 11. (1982) 483–495.

²⁰ Joshua COHEN: Review of G. A. Cohen, Karl Marx's Theory of History. *The Journal of Philosophy*, 1982. (79) 5. 253–273.

hogy ebből a termelőerők fejlesztése révén próbáljanak meg kikerülni kevés ahhoz, hogy ezt a lehetőséget kizárja. Ugyanis a társadalomtudományokból jól ismertek a „kollektív cselekvés paradoxonjai”, vagyis azok a helyzetek, amikor valami érdekében áll mindenkinek (vagy majdnem mindenkinek), de minden (vagy a legtöbb) egyes ember a maga érdekeit racionálisan mérlegelve arra a következtetésre jut, hogy konkrétan *neki* nem érdeke az, hogy tegyen valamit a kérdéses dologért.

Máskor az történik, hogy az emberek *megteszik* ugyan a kérdéses közérdek megvalósulásához szükséges dolgokat, csak hogy cselekvésük koordinálatlansága miatt mégsem érik el a kívánt eredményt.

Az ilyen dilemmákat a közösség csak akkor tudja elkerülni ha az egyének cselekvéseinek koordinálásához szükséges kommunikációs mechanizmusok és a kölcsönös bizalom is megvan ehhez. Cohen azonban csak körben forgó, a termelőerők fejlődésének elsőlegességét eleve feltételező módon állíthatja azt, hogy azokban a társadalmakban, ahol a termelőerők ténylegesen fejlődtek, ezek a kedvező feltételek fennálltak, *s azért* álltak fenn, *mert* a termelőerők fejlődtek.

Erik Olin Wright és Andrew Levine egy tanulmányukban kimutatták, hogy Cohen alábecsüli az osztályharc és az osztályok tényleges társadalomalakító lehetőségeinek (az úgynevezett osztálykapacitásoknak) szerepét az emberi történelem alakulásában.²¹ Az emberek szükségleteit – s még inkább azt, mennyire tudják ezeket a szükségleteket kielégíteni, érvényesíteni – egy-egy adott társadalmi berendezkedés határozza meg, nem valamiféle történelem feletti ökonómiai racionalitás. Vegyünk például egy középkori parasztot, aki jobbágytelkén és a földesúr majorságában (roboton) dolgozik. A középkorban a számos egyházi ünnep és böjtnap miatt (ezek néha az év összes napjainak csaknem felét tették ki.) a munkaidő-mennyiség nem volt különösebben megterhelő. Ha ez a parasztember vágyott valamire, akkor az *nem* az volt, hogy fejlődjön a mezőgazdaság technológiája és kevesebbet kelljen dolgoznia a földeken, hanem vagy arra vágyott, hogy kevesebbet kelljen dolgoznia a földesúr birtokán, vagy arra, hogy ő is részesedjen a nemesek presztízs- és luxusjvaiból. Más szavakkal: nem arra vágyott, hogy a társadalmilag szükséges munkamennyiség *csökkenjen*, inkább arra, hogy másként *osszák el*. A középkori társadalomban, ha *egyáltalán* volt a termelőerők fejlesztésére irányuló tendencia, akkor az inkább az uralkodó osztály részéről jelentkezett: bár a nemesek és az egyház a maguk pazarló fogyasztási

²¹ Andrew LEVINE–Erik Olin WRIGHT: Rationality and Class Struggle. *New Left Review*, 123 (1980). 47–68.

igényeinek kielégítéséhez és az állandó háborúskodáshoz szükséges anyagi javakat általában a parasztság fokozott kizsákmányolásával igyekeztek előteremteni, de ennek határt szabott a parasztság ellenállása, tűrőképessége, tehát előfordult, hogy az uralkodó osztály (vagy legalábbis annak legtudatosabb része) belátta, hogy a termelőerők fejlődésére, fejlesztésére van szükség.

De még ha egy kisebb-nagyobb társadalmi csoport *belátja* is, hogy a termelőerőket fejleszteni kell, s azt is belátja, hogy ehhez meg kell változtatni az adott termelési struktúrát, akkor sem biztos, hogy ehhez megvan a hatalma. Lehetséges, hogy azok a csoportok, amelyeknek érdeke a fennálló termelési viszonyok fenntartása, erősebbnek bizonyulnak az osztályharcban.

Cohen és Will Kymlicka egy cikkükben azzal igyekeztek megválaszolni Joshua Cohen és Wrighték ellenvetéseit, hogy pontosan körülírták és védelmezték a termelőerők fejlődési tendenciájának *autonóm*, az egyes termelési viszonyrendszerektől független voltát. Elismerve azt, hogy a ténylegesen létező emberi társadalmakban az emberek nem mindig akarják és tudják fejleszteni a termelőerőket, most már inkább azt állították, hogy a nagy történelmi átalakulások idején, *ha és amennyiben* új társadalmi berendezkedés jön létre, az emberek azokat a viszonyokat „választják ki” a rendelkezésre álló viszonyok közül, amelyek előmozdítják a termelőerők fejlődését. A termelés fejlesztésére való törekvés nem egy, a termelési viszonyok „mellett” folyamatosan közvetlenül a termelőerőkre ható tendencia az emberiség történetében, hanem inkább olyan tendencia, amely a viszonyok „kiválasztásán” keresztül működik.²²

Emellett azt állították, hogy a fentebb bemutatottakhoz hasonló koordinációs dilemmák – ha elég sokszor és sokáig ismétlődnek – előbb-utóbb megoldódnak: az emberi közösségek tagjai hosszú távon belátják, hogy ha nem működnek együtt, s nem hoznak egyénileg áldozatot a közös célokért, akkor ez mindenkinek kárt okoz.

Ilyen módon ez a „gyengített” coheni történelmi materializmus nem magyarázná meg ugyan a történelem *valamennyi* fontos folyamatát, sem pedig a termelőerők fejlődését egy-egy társadalmi rendszeren „*belül*”, de még mindig megmagyarázná a fentebbi sémában vázolt „nagy történelmi átmeneteket” az egyik fajta társadalomról a másikra.²³

²² Gerald Arthur COHEN–Will KYMLICKA: Human Nature and Social Change in the Marxist Conception of History. *The Journal of Philosophy*, 1988 (85.). 4. 171–191.

²³ G. A. COHEN: Forces and Relations of Production. In.: G. A. COHEN: *History, Labour and Freedom – Themes from Marx*. Oxford University Press, Oxford, 1989. 3–29. Hasonló az álláspontja Philippe Van Parisnak is.

Ez a válasz nem elégítette ki Cohen kritikusainak legtöbbjét. Egyrészt rámutattak arra, hogy ez a hipotézis *még valószínűtlenebb*, mint az elmélet eredeti megfogalmazása. Ugyanis amennyiben *tudatos* szándékkal magyarázzuk a fejlődést előmozdító termelési viszonyok létrejöttét, akkor az, amit Cohen mond, teljesen abszurd. Ha nem igaz az, hogy az emberek a történelem során általában akarták és tudták fejleszteni a termelőerőket, akkor *még kevésbé igaz az*, hogy a történelem nagy fordulópontjain tudatosan fel tudták volna mérni, melyek lennének azok a termelési viszonyok, amelyek ezt a célt előmozdíthatják, és tudatos cselekvéssel létre is tudták volna hozni ezeket a viszonyokat. Ha pedig nem az emberek tudatos szándékai magyarázzák, hogy a társadalmakban a termelőerők fejlesztését előmozdító termelési viszonyok alakultak ki, akkor felmerül a kérdés: milyen *öntudatlan* társadalmi-lélektani mechanizmus segítette ezt elő?²⁴

Másfelől az derült ki, hogy az elmélet nem tudja megfelelően leírni a tényleges történelmi átmeneteket. Ebben a vonatkozásban az egyedül releváns kérdés a *feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet* magyarázata. Ugyanis az osztálytársadalmaknak a primitív, osztály előtti társadalmakból való kialakulására vonatkozóan egyszerűen nem rendelkezünk elegendő mennyiségű történelmi információval ahhoz, hogy ellenőrizni tudjuk a coheni hipotézis igazságtartalmát. A kapitalizmusból az osztály nélküli társadalomba (kommunizmusba) való átmenetre pedig a történelem eddig még nem nyújtott példát.²⁵

A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet illetően az angol marxista történész, Robert Brenner elemzése a késő-középkorról és a kora-újkorról meggyőzően igazolták, hogy a kapitalista viszonyok tör-

---

Szerinte a történelemben egyaránt érvényesül egy lassú és egy gyors dinamika. Amikor a termelőerők fejlődése felgyorsul és ellentmondásba kerül a termelési viszonyokkal, akkor a viszonyok viszonylag gyorsan alkalmazkodnak az erőkhöz. Amikor azonban a két tényező egymásnak nagyjából megfelel, akkor a viszonyok hatása fejleszti – lassan – az erőket. Más szavakkal az erők elsődlegessége szerinte is a nagy történelmi átmenetek idején érvényesül. (Az amerikai Délen például a rabszolgartató gazdálkodásban fontos volt a számolni és könyvelni tudó rabszolgák adminisztratív tevékenysége – ilyen értelemben a rabszolgaság fejlesztette a termelőerőket bár lassan és következtelenül. Ha azonban már a rabszolgaság ideje alatt feltalálják a számítógépet, akkor ez valószínűleg a rabszolgaság gyors összeomlását vonta volna maga után ugyanis a komputerkezelési ismeretekre megtanított embereket már aligha lehetett volna rabszolgaságban tartani. Lásd Philippe VAN PARIJS: *Marxism's central puzzle*. In: *After Marx*. Terence BALL–James FARR, (ed.). Cambridge University Press, Cambridge, 1984. 88–104.

²⁴ Marcus ROBERTS: *Analytical Marxism. A Critique*. Verso, London–New York, 1996. 115.

²⁵ A legtöbb marxistához hasonlóan az analitikus marxisták is azt gondolták, hogy a „létező szocializmus” társadalmi – azóta bekövetkezett összeomlásuktól függetlenül – nem tekinthető szocializmusnak a szó marxi értelmében.

ténelmi létrejötté 16–17. századi Angliában, az *osztályerőviszonyok* egy sajátos konstellációjának, és *nem* annak volt az eredménye, hogy e viszonyok a feudális viszonyoknál alkalmasabb eszközei voltak a termelőerők fejlesztésének. Brenner elemzése szerint az európai feudális társadalmakat jellemző demográfiai ciklus (a népesség túlszaporodása a mezőgazdaság eltartóképeségéhez képest, majd az így beállt éhínség következtében való visszaesése), időről időre a jobbágy–földesúri osztályellentét kiéleződésével járt.²⁶ Így történt ez a 17. században is. Ebben Brenner és a nem marxista történetírás álláspontja között nem is volt különbség. Brenner azonban feltette a kérdést: ugyanazok a demográfiai változások miért jártak a különböző társadalmakban oly *különböző* következményekkel, s a választ az osztályerőviszonyokban találta meg.

A francia nemesi osztály az osztályharcban gyengének bizonyult, a parasztok egyre inkább földjeik többé-kevésbé teljes jogú tulajdonosaivá váltak s ez a mezőgazdaság hanyatlásához vezetett. Sem az elaprózódó telkeken gazdálkodó s az abszolutista állam súlyos adói alatt nyögő kistulajdonos parasztság, sem pedig a nagy birtokegységeket egyértelműen a saját tulajdonába venni nem tudó nemesség nem volt képes beruházni a mezőgazdaságba, javítani a terméshozamokon, így a francia társadalomban ismét „lefutott” a demográfiai ciklus második szakasza, amely aztán hatalmas éhínségekhez és közvetve a nagy francia forradalomhoz vezetett. A lengyel, a porosz vagy a magyar feudális uralkodó osztály viszont elég erős volt hozzá, hogy a parasztság röghöz kötésével (a „második jobbágysággal”) oldja meg a társadalmi válságot. Az angol földesurak sem olyan gyengék nem voltak, hogy el kellett volna fogadniuk a parasztok szabad tulajdonossá válását, sem olyan erősek, hogy vissza tudták volna állítani a parasztok személyi függését. Mivel Angliában már a 14. század óta nem volt jobbágyság, ezért sajátos megoldást választottak: elkergették a földekről a különböző státusú paraszt- bérlő-

²⁶ A középkori „demográfiai ciklus” elején a népesség növekszik, a talaj pedig kimerül. A növekvő népességet a rendelkezésre álló termőföld már nem tudja eltartani, ezért a parasztok egyre rosszabb földeket is kénytelenek megművelni, szántónak veszik igénybe a korábbi legelőket (így kevesebb állatot tartanak, viszont így kevesebb a trágya, s nem lehet javítani a talaj minőségét), a családokban pedig a telkek az öröklődés során szétaprózódnak. Ezért a föld értéke egyre nő, és a földesurak egyre több feudális szolgáltatást igyekeznek behajtani a telkes jobbágyoktól. A ciklus végére az éhínség következtében elvándorol vagy elpusztul a parasztok jelentős része, ezért a mezőgazdaságban túlereslet mutatkozik a paraszti munkaerőre, ez pedig azzal jár, hogy a parasztok „alkupoziója” a földesurakkal szemben ismét javul. A középkori társadalom azért volt kitéve a demográfiai ciklusnak, mert a mezőgazdaság terméshozamának emelésére, ugyanazon földmennyiség hatékonyabb kihasználására a feudális tulajdonviszonyok miatt a parasztnak nem volt lehetősége, a földesuraknak viszont általában nem állt érdekében, a mivel luxus- és egyéb szükségleteiket könnyebben fedezhették a parasztság fokozott kizsákmányolása révén.

ket, s piacra termelő gazdasági egységekké (elsősorban legelővé) alakították át birtokaikat. Ott aztán kibontakozott a korszerű, kapitalista mezőgazdaság, amely a bérletüket elvesztett, megélhetést nem találó parasztokat vagy bérmunkásként alkalmazta vagy arra kényszerítette, hogy a városokba menjenek munkát keresni.²⁷ Ezzel párhuzamosan a kistulajdonos, illetve bérlő parasztok egy része ki tudta használni a feudális kötöttségek visszaszorulását, s piacra termelő vállalkozóvá tudott válni. A kialakult új helyzet a gazdaság szereplőit piaci viselkedésre, a termelési tényezők racionális, nyereséges kihasználására kényszerítette, s ezzel elindult a modern gazdaság kialakulásának dinamikája: előbb az angol mezőgazdasági, majd az ipari forradalom.

Brenner szerint a kapitalizmus kialakulása *előtt* nincs olyan mechanizmus, amely az embereket a termelőerők fejlesztésére kényszerítené. Az a természeti kiválasztódáshoz hasonló társadalmi szelekciós mechanizmus, amely a termelőerők fejlődéséről gondoskodik, nem más, mint a *piac*. Ami azt jelenti, hogy a történelmi materializmus technológiai determinista változata a *prekapitalista* társadalmakra nem érvényes. A termelésnek ezekben a társadalmakban nincs olyan – a termelési viszonyoktól, illetve az osztályharctól független – autonóm fejlődési tendenciája, amely azután hosszú távon rákényszerítené a maga követelményeit a társadalmi struktúrára.²⁸

Az analitikus marxizmus egyik ismert teoretikusa, Alan Carling a Brenner-vita nyomán egy sajátos elméleti újítással, a termelőerők *kompetitív elsődlegességének* gondolatával sietett Cohen segítségére.²⁹ Carling azt állítja, hogy *amíg* egy társadalom a többi társadalmaktól izoláltni

²⁷ Robert BRENNER: Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe. *Past and Present*, 1976/1. 30–75.; valamint Robert BRENNER: Agrarian Class structure and economic development in pre-industrial Europe. *Past and Present*, 1982/4. 16–113. – Bár Brenner természetesen nem Marx szövegeire, hanem a Marx óta gyorsan fejlődő empirikus történelmi kutatásokra támaszkodott, álláspontja megegyezik Marxéval, mert maga Marx sem technológiai determinista módon, hanem az osztályharccal magyarázta a kapitalizmus tényleges létrejöttét. Úgy Marx, mint Brenner szerint a folyamat lényege a közvetlen termelők (a parasztok) termelőeszközeiktől való megfosztása és a piac logikájának kiszolgáltatott bérmunkássá változtatása volt.

²⁸ Természetesen továbbra sem látja így ezt minden szakember. Egyebek között David Laibman a vitában amellelt érvelt, hogy a rabszolgasághoz képest (a rabszolgák csekély ösztönzöttsége, a „rabszolgatenyésztés” nehézségei és az utánpótlás forrásainak kimerülése miatt) a feudalizmus gazdaságilag progresszív társadalmi rendszer, amely rákényszeríti a termelőket a mezőgazdaság intenzív fejlesztésére; végső soron ez a feudalizmusban felhalmozódó jelentős társadalmi többletermék volt a kapitalista gazdaság létrejöttének szükségszerű feltétele és hajtóereje.

²⁹ Lásd Alan CARLING: Analytical marxism and the Debate on Social evolution. In: *Historical Materialism and Social Evolution*. Paul BLACKLEDGE–Graeme KIRKSPATRICK (ed.). Palgrave-Macmillan New York, 2002. 98–128.

tudja magát, valóban nem szükséges fejlesztenie a termelőerőket. *Amikor* azonban a társadalmak gazdasági-politikai-katonai versenyhelyzetekbe kerülnek más társadalmakkal, akkor rákényszerülnek erre, mert ellenkező esetben a fejlettebb társadalom rájuk kényszeríti a maga berendezkedését. A termelőerők fejlesztésének *tudatos szándéka* helyett most az egyes társadalmak közötti verseny lesz az a – a természetes kiválasztódáshoz hasonló – „szelektációs mechanizmus”, amely kikényszeríti, hogy az emberiségkörében a termelőerők optimális fejlődését biztosító termelési viszonyok terjedjenek el. A spanyol hódítók például technikai fölényük segítségével legyőzték a prekolumbiánus indián társadalmakat, s rájuk kényszerítették a maguk – többé-kevésbé – feudális berendezkedését; de ugyanígy értelmezhetjük a szocialista rendszerek vereségét is a Nyugattal szemben a 20. század végén.

E történelmi összefüggés érvényesülésének természetesen korlátai vannak. Egyrészt elképzelhető, hogy egy technikailag fejletlenebb társadalom (pusztán nagy népesség száma vagy tagjainak lelkesedése révén) legyőzi a fejlettebbet. Másrészt a versenyben sokszor nem a *termelőerők fejlesztésére alkalmasabb*, hanem a termelőerők *pillanatnyilag* magasabb fejlettségi szintjén álló társadalom az, amely legyőzi a másikat. (Így Spanyolország 15. század végi egyesülésekor Kasztília s nem Aragónia társadalmi berendezkedése vált a dominánssá, ugyanis adott állapotát tekintve Kasztília volt gazdaságilag fejlettebb, miközben az aragóniai társadalmi viszonyok lettek volna alkalmasabbak a tőkés fejlődés előmozdítására.) Harmadszor pedig megtörténhet, hogy a fejlettebb társadalom nem a maga fejlettebb termelési módját kényszeríti rá a fejletlenebbre, hanem azt – többé-kevésbé tudatosan – „alulfejleszti”, mivel saját érdekeit inkább ez szolgálja; a legyőzöttet függő, félgymarmati állapotban tartja, amely nem kedvez a termelőerők fejlődésének.³⁰

Ha a kompetitív elsődlegesség tézisét konkrétan a kapitalizmus kialakulására alkalmazzuk: Carling szerint az ugyan igaz, hogy Angliában a kapitalista gazdálkodás nem azért alakult ki, mert a termelőerők fejlődését elősegítette, viszont *ezért terjedt el* kialakulása után az összes többi társadalmakban is – hiszen minden társadalom versengésre kényszerült az angol iparral és az angol flottával. Carling szerint továbbá az európai feudalizmus belső tagozódása valószínűvé tette, hogy egyszer egy társadalom a maga konfliktusait az angolhoz hasonló módon oldja meg. Az európai feudalizmus egymástól földrajzilag és kulturálisan igen kü-

³⁰ Az úgynevezett függőségelmélet szerint ez történt az elmúlt évtizedekben és történik ma is a tőkés világrendszer periferiáin.

lönböző társadalmakból állt (ez az úgynevezett feudális hasadás – *feudal fission* – tézise), és mivel ezeknek a társadalmaknak átlagosan száz évente meg kellett küzdeniük a demográfiai ciklus kiváltotta társadalmi krízishelyzettel, ezért egyszer „kellett lennie egy Angliának”, ahol a kapitalizmus kialakulásához vezető megoldást választottak.

Carling kiegészítette a kompetitív elsődlegesség tézisével egy továbbit, az úgynevezett természetes elsődlegesség (*natural primacy*) tézisével. Ez azt jelenti, hogy a legalapvetőbb emberi szükségletek kielégítésének szempontja szükségképpen bizonyos mértékig meghatározza, hogy egy társadalomban milyen termelési viszonyrendszer jöhet létre. Ha egy társadalomban a halászatot tabunak tekintő vallás és teokrácia uralkodik, de a kérdéses társadalom valamilyen természeti katasztrófa miatt rákényszerül arra, hogy mégis a halászatból éljen, akkor a „halvédő” társadalmi rendszer és ideológia nyilvánvalóan el fog tűnni.

Paul Nolan egy sajátos – darwinista íű – megfontolással támasztotta alá Carling téziseit. Eszerint a társadalmak közötti versengésben szükségképpen azok a társadalmak győztek, amelyekben a népszaporulat nagyobb volt. Következésképpen a versenyben azok a kulturális jegyek biztosítottak előnyt, amelyek elősegítették a népszaporulatot. A termelőerők fejlesztésére való alkalmasság pedig egy ilyen (bár nem az egyetlen) kulturális jegy: mivel egyszer minden társadalom élőhelyének természeti erőforrásai kimerülhetnek, eltartóképességük csökken, ezért minden olyan társadalom, amely nem tudta a termelőerők fejlesztésével a természeti erőforrások hatékonyabb kihasználását biztosítani, éhezésre, népességfogyásra és végső soron a gyorsabban szaporodó társadalmak általi leigáztatásra volt ítélve.³¹

Mivel a „kompetitív elsődlegesség” tézise is nagyon sok társadalomra igaz (mindegyikre, amely versenyhelyzetbe került a történelem folyamán más társadalmakkal), s mivel a „természeti elsődlegesség” tézise viszont igaz a nemzetközi hatalmi-gazdasági versenyből kimaradt (izolált) társadalmak legtöbbszörére, ezért tulajdonképpen a termelőerők elsődlegességének carlingi-nolani változata továbbra is „lefedti” az emberi történelem legnagyobb részét.

Ámde egyfelől az elmélet, mivel mégsem a kapitalizmus *kialakulását*, hanem csak *elterjedését* magyarázza meg (egyes kritikusok szerint még azt sem, mert a kapitalizmus elterjedése feltételezte a többi társadalmak Angliával szemben előnytelen versenyhelyzetét, ámde e versenyhelyzet

³¹ Paul NOLAN: A Darwinian Historical Materialism In: *Historical materialism and social evolution*. I. m. 76–97.

maga is csak a tőkés világgazdaság *működése*, tehát a már *meglévő* kapitalizmus talaján állt elő),³² másfelől mivel a „kellett lennie egy Angliának” tézist sokan találták merésznek és önkényesnek, ezért nem tudta megnyugtatni a technológiai determinizmus marxista kritikusaikat.

Maga G. A. Cohen is új megfontolással állt elő saját korábbi elméletével szemben. Ez a megfontolás megmagyarázná, hogy a marxizmus miért nem volt képes megfelelően elemezni sok kortárs történelmi folyamatot. A marxisták általában alábecsülték a vallási, nemzeti érzés szerepét az emberi életben, mindig mindent az emberek anyagi érdekeivel próbáltak magyarázni. Cohen szerint az embereknek nemcsak egyetemes emberi szükségleteik kielégítése fontos, hanem az is, hogy saját magukat a többi embertől *megkülönböztessék*, tehát megőrizték a vallási, nemzeti, kulturális identitásukat. Ez szerinte nem teszi feltétlenül hamissá ugyan a történelmi materializmust, mindenesetre megnehezíti egyértelmű igazolását.

Bárhogyan is: a történelmi materializmus technológiai determinista értelmezése, a termelőerők elsődlegességének tézise „elvértett” az analitikus marxisták közötti vitákban. E. O. Wright, A. Levine és E. Sober a történelmi materializmus rekonstrukciójára törekvő műjükben³³ már rákényszerültek a beismerésre, hogy a tézis gyengített formában (*weak historical materialism*) tartható csak fenn: tudniillik akkor, ha a két megállapításra korlátozzuk érvényességét:

A) Az emberiség termelőerői a legtöbb társadalomban, ha lassan is, de fejlődnek, s csak ritkán fejlődnek vissza. (Ez utóbbira példa az 500 és 800 közötti Európa, a Római Birodalom bukása utáni korszak, amelyet Cohen kénytelen volt valamiféle „történelmi patológiának” minősíteni a maga könyvében.) Ez azért van így, mert könnyen lehetnek (bár nem mindig vannak) olyan társadalmi csoportok, amelyeknek a termelőerők fejlesztése érdekében áll, úgyszintén vannak olyanok is, amelyeknek a stagnálás áll érdekében – s a nagy társadalmi küzdelmek rendszerint ezek között a csoportok között folynak. A termelőerők szisztematikus visszafejlesztése, lerombolása viszont nemigen áll érdekében senkinek.

³² Vö. Marcus ROBERTS: i. m. 109. – Meggyőződésem szerint azonban védhető az a felfogás, hogy az egyes társadalmak közötti versenyt a világgazdaság kialakulása csak kiélezte, de nem az hozta létre, hanem már a pusztán földrajzi kapcsolat szükségképpen felébresztette az egyes kultúrákban hódításvágyat illetve a hódítással szembeni védekezés igényét, majd a kialakuló kereskedelmi kapcsolatok révén ezekhez meghatározott gazdasági érdekek is társultak, már jóval a modern világgazdaság létrejötté előtt.

³³ Erik Olin WRIGHT–Andrew LEVINE–Elliot SORBER: *Reconstructing Marxism: Essays on Explanation and the Theory of History*. Verso, London, 1992.

B) A termelőerők fejlettségi szintje nem határozza meg (sem kauzálisan, sem funkcionálisan), de mindenesetre *behatárolja*, hogy milyen termelési viszonyok lehetségesek.³⁴ Ebből az következik, hogy a nagy történelmi fordulópontoktól eltekintve a termelési viszonyok (és az élet többi viszonyai is) nagyjából stabilak, s a nagy történelmi fordulópontokon is csak bizonyos irányokban fejlődhet tovább a társadalom, nem pedig bármilyen irányban.

Talán Levine és Wright túl szkeptikus a technológiai determinizmus történelemmagyarázó erejével szemben. Valószínűleg indokoltan hozzátehetünk e két tézishez egy harmadikat is:

C) *Ha* egy társadalomban a termelőerők elkezdenek dinamikusan fejlődni, akkor azok a termelési viszonyok, amelyek ezt a fejlődést fékezik, előbb-utóbb eltűnnek. (Olyan társadalmi berendezkedést, amely *nyilvánvalóan* a technikailag lehetségesnél alacsonyabb szinten tartja az élet-színvonalat, valószínűleg sem ideológiai, sem erőszakos eszközökkel nem lehet a végtelenségig fenntartani.)

Ezen felül Carlingnak a termelőerők „természeti” és „kompetitív” elsődlegességével kapcsolatos gondolatmenetének is megvan a maga racionális magva: valószínűleg a történelemben létezett legtöbb emberi társadalomra *vagy* az egyik, *vagy* a másik alkalmazható. (Azok a társadalmak amelyek annyira alacsony technikai színvonalon maradtak, hogy nem kerültek kapcsolatba – és így versenyhelyzetbe sem – másokkal, valószínűleg egy meghatározott élőhelyen élnek, s annak az adottságait sem tudják módosítani – következésképpen „rákényszerülnek” egy meghatározott termelési mód, s az arra épülő társadalmi struktúra elfogadására.)

Mindez azonban igencsak messze van Marx (és Cohen) eredeti teoretikus ambícióitól: attól, hogy az emberiség egész történelmét a termelőerők fejlődésével magyarázzák. Úgy tűnik, Cohen rövid időre „feltámasztotta” a marxizmus technológiai determinista értelmezését – amely azonban ezzel végérvényesen ki is múlt.

Attól azonban, hogy a termelőerők nem determinálják a termelési viszonyokat, a termelőerők és a termelési viszonyok, tehát a „gazdasági

³⁴ Érdekes módon néha maga Marx is azt állítja, hogy a termelőerők „elsődleges” szerepe a társadalmi konfliktusokkal szemben mindössze annyit jelent, hogy a társadalom konfliktusai mindig a termelőerők egy meghatározott fejlettségi szintjén zajlanak, s ez a fejlettségi szint bizonyos értelemben meghatározza kimenetelüket. A népvándorlás korabeli társadalmi átalakulást például Marx azzal magyarázza, hogy a germán törzsek társadalmiszervezetének alkalmazkodnia kellett a Római Birodalom területén talált – relatíve fejlett – termelési szinthez, s ezzel véli cáfolhatónak azt a nézetet, miszerint a történelemben mindig „valaminek az elvételén” (tehát a társadalmi küzdelmeken) fordulnak meg a dolgok. (Lásd *A német ideológia*. MEM III. k. 72.)

alap” még meghatározhatják a „felépítményt”. Ezért fordultak napjainkban a marxizmus mellett kitartó társadalomtudósok általában a történelmi materializmusnak a termelési viszonyokat, illetve az *osztályanalízist* központba állító értelmezései felé.

Termelési viszonyok, osztályok és osztályanalízis

Kérdőjelek a marxista osztályfogalom körül

Marx szerint a társadalmak termelési viszonyai, mindenekelőtt az a sajátos mód, ahogyan a többletmunkát a közvetlen termelőkől kisajtolják, határozzák meg az egyes társadalmi formák szerkezetét, osztályviszonyait, s különböztetik meg őket egymástól. Ezek a viszonyok határozzák meg a kérdéses társadalmak „felépítményét”: politikai, jogi, kulturális, ideológiai viszonyait. Ha tehát a termelőerők elsődlegességének téziséet elvetve keressük a marxizmus racionális magvát, marad nekünk az osztály, illetve a „termelési viszonyok” mint egyetemes történelemmagyarázó tényezők fogalma.

Az, ahogy Marx az „osztály” fogalmát használja, nem mindig koherens. Marx vagy tizenöt társadalmi csoportot tekintett osztálynak, s csak nagyon nehezen lehet olyan definíciót találni, amely érvényes lehet ezek mindegyikére.³⁵ Hiszen Marx néha különböző osztályokba sorolja a társadalom tagjait a tulajdonolt termelőeszköz *fajtája* szerint (kapitalista és földbirtokos a tőkés gazdaságban), néha a tulajdon *mérete* szerint (a kispolgársághoz sorolható kistőkés és a burzsoá nagytőkés), megint máskor osztálynak nevez olyan csoportokat is, amelyeket a származás és a társadalmi státus, nem pedig a vagyoni helyzet különböztetett meg egymástól (például az antik Róma patriciusait és plebejusait).

Tanulmányomban „marxista osztályfelfogásnak” csak azt tekintem, amely az azonos/hasonló jövedelmű, hatalmú vagy társadalmi státusú emberek csoportjait akkor és csak akkor tekinti „osztálynak”, ha ez az azonos helyzet a társadalom tulajdonstruktúrájából fakad, s az alapozza

³⁵ Marx erről szóló nézeteit részletesen tárgyalja J. Elster Marxról szóló nagy művében. Arra törekszik, hogy a „metodológiai individualizmus” alapján elkülönítse Marx gondolkodásának racionális és nem-racionális elemeit. (John ELSTER: *Making sense of Marx*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985. 6/1. feje. 318–344.) Elster végül a következő, meglehetősen mesterkéltné meghatározáshoz jut el: Marx az emberi társadalom azon csoportjait nevezi osztályoknak, amelyeket az általuk tulajdonolt javak (ideértve a szellemi tulajdont, a tudást és a képességeket is) természete azonos gazdasági viselkedésre kényszerít, amennyiben optimálisan akarják kihasználni ezeket a javakat.

meg. Az osztályokat tehát azon az alapon kell megkülönböztetnünk egymástól, hogy tagjaik: a) szabadon rendelkeznek-e a saját munkaerejükkel, b) rendelkeznek-e termelőeszközökkel a munkaerejükön kívül c) milyen módon kapcsolódnak a társadalmi termelési folyamathoz, és hogyan részesednek annak eredményeiből.

A marxista osztályfogalom történelemmagyarázó princípiumként való alkalmazása három nagy problémát vet fel:

A) Valóban a marxi értelemben vett osztályokra oszlanak-e az emberi társadalmak? Alkalmazható-e rájuk a marxi osztályfogalom?

B) Ha igen, mennyire cselekedhetnek ezek az osztályok valóságos *történelmi ágensekként*? Más szavakkal: miben áll és hogyan működik a marxista értelemben vett *osztálytudat* és *osztályharc*?

Marxnak az osztály kérdésről szóló leghíresebb, „kanonikussá” vált szövege a *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikájában* található, ahol a francia parasztságnak a bonapartista hatalomátvétellel kapcsolatos magatartását veszi szemügyre:

„A parcellás parasztnak óriási tömeget alkotnak, amelynek tagjai azonos helyzetben élnek, de anélkül, hogy sokrétű kapcsolatba lépnének egymással. Termelési módjuk elszigeteli őket egymástól ahelyett, hogy kölcsönös érintkezésbe hozná őket. Az elszigetelődést elősegítik Franciaország rossz közlekedési eszközei és a parasztnak szegénysége. Termelésük mezeje, a parcella, megművelésében nem engedi meg a munkamegosztást, a tudomány alkalmazását, nem engedi meg tehát a fejlődés sokrétűségét, a képességek különbözőségét, a társadalmi viszonyok gazdagságát. Minden egyes parasztcsalád majdnem teljesen kielégíti önmagát, közvetlenül maga termeli fogyasztásának legnagyobb részét, és ennélfogva az élete fenntartásához szükséges anyagot inkább a természettel való cserében, semmint a társadalommal való érintkezésben nyeri. A parcella, a parasztnak meg a család; mellette egy másik parcella, egy másik parasztnak meg egy másik család. Egy kupac belőlük egy falu, egy kupac falu pedig egy département... Amennyiben millió és millió család olyan gazdasági létfeltételek között él, amelyek életmódjukat, érdekeiket és műveltségüket más osztályokétól megkülönböztetik és azokkal ellenségesen szembeállítják – annyiban osztályt képeznek. Amennyiben a parcellás parasztnak között csak helyi összefüggés van és érdekeik azonosága nem teremt közöttük közösséget, nemzeti kapcsolatot és politikai szervezetet – annyiban nem képeznek osztályt. *Képtelenek ezért arra, hogy osztályérdekeiket a saját nevükben akár egy parlament által, akár egy konvent által érvényre juttassák.* Nem tudják önmagukat képviselni, képviselőre szorulnak. Képviselőjüknek egyúttal uruként, felettük álló

tekintélyként kell megjelennie, korlátlan kormányzati hatalommal, amely más osztályokkal szemben oltalmazza őket, és felülről esőt meg napfényt küld nekik. A parcellás paraszt politikai befolyása tehát végső fokon abban jut kifejezésre, hogy a végrehajtó hatalom alárendeli magának a társadalmat.” (Kiemelés tőlem. – Sz. M.).³⁶

A francia parasztok tehát Marx szerint – nem lévén képesek saját érdekeiket a politikában megjeleníteni – passzívan elfogadták, sőt támogatták a centralizált francia állami bürokrácia (s az élén álló Louis Bonaparte) paternalista irányítását életük felett; s nem védték meg a parlamentáris köztársaságot.

Ez a szöveg azt mutatja, hogy Marx legalábbis látta a problémát. Azonos osztályhelyzetben lévő emberek pusztán gazdasági helyzetüknél fogva még nem feltétlenül képesek érdekeiket tudatosító és azokat társadalmi cselekvéssel (osztályharccal) érvényesítő osztállyá válni. Még ha az emberek képesek is *egy adott történelmi pillanatban* felismerni közös érdekeiket, s azok érvényesítése érdekében racionálisan koordinálni cselekvésüket, akkor sem biztos, hogy képesek felmérni osztályuk *hosszú távú* történelmi érdekeit, s azoknak megfelelő érdekérvényesítő stratégiát kidolgozni. Az osztályanalízis során visszatér az a probléma: a kollektív cselekvés, a koordináció problémája, amely az egyik legsúlyosabb ellentét volt Cohen történelmi materializmusával szemben is.

A munkásokról Marx azt gondolta, hogy velük teljesen más a helyzet, mint a parasztokkal: a munkásokat a tőke gazdasági gépezete maga egyesíti egyre nagyobb csoportokba (a tőkekoncentráció révén), fegyelmezi és képezi (a nagyüzemi technikai fejlődés és munkamegosztás révén), s teszi végül egyetlen homogén, tudatos, érdekeit és történelmi küldetését világosan átlátó tömeggé. Marx tisztán látta, hogy egyes történelmi tendenciák nem felelnek meg ennek a modellnek: a munkaerőpiaci verseny egymással szembenálló csoportokra bontja a munkásokat,³⁷ a munkások között továbbélnék a kulturális és nemzeti ellentétek, egy részük magasan képzett, más részük képzetlen marad, s így tovább. Marx számolt a kapitalizmuson belüli középosztályosodási tendenciákkal is, sőt néha ezt a tendenciát a polgári társadalom szükségszerű fejlődési tendenciájaként ábrázolta.³⁸ Teleologikus történelemszemlélete

³⁶ Karl MARX: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. In: Karl MARX–Friedrich ENGELS *Válogatott művei*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983. I. k. 476.

³⁷ „A proletároknak ezt az osztállyá, és ezáltal politikai párttá szerveződését minduntalan újra szétrobbantja a munkások egymás közötti konkurrenciája.” Karl MARX–Friedrich ENGELS: A Kommunista Párt Kiáltványa. In: Karl MARX–Friedrich ENGELS *Válogatott művei*. I. k. 145.

³⁸ *Értéktöbbség-elméletek*. III. rész. Marx–Engels Művei 26 III. k. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1976. 52.

miatt azonban Marx feltételezte, hogy az „egyesítő” tendenciák végül erősebbek lesznek a differenciálónál, s azt is, hogy a munkások rövid távú rész céljai (béremelés, megfelelő munkakörülmények, munkaidő-csökkentés, választójog) s az értük folytatott harc idővel átfogóbb történelmi perspektívába ágyazódik gondolkodásukban, s a részérdekekért folyó küzdelem „átcsap” a tőkés rendszer egészének megdöntéséért folytatott harcba.

Ami a burzsoáziát illeti, érdekei koordinált érvényesítésére legfőbb eszköze természetesen az állam: „A modern államhatalom nem más, mint az egész burzsoá osztály közös ügyeit igazgató bizottság.”³⁹ Marx látta és megfelelően leírta azokat az eseteket, amikor az állam a burzsoázia közös érdekeit érvényesíti az egyes burzsoák rovására. (Például a szociális törvényhozással, az általános társadalmi krízis elkerülése érdekében, határt szab az egyes burzsoák kapzsiságának, a munkások kizsákmányolásának. Azt azonban, hogy a polgári állam a tőkés gazdaság működési mechanizmusaiba bele tud nyúlni, a válság felé mutató tendenciákat kiküszöbölni, vagy enyhíteni tudná azokat, Marx általában nem feltételezte.) Vagyis Marx a modern társadalom két alapvető osztályának: a munkásosztálynak és a burzsoáziának egyértelműen a koordinációs problémákat megoldó, hatékony társadalmi cselekvésre való képességet tulajdonított.

Marx nyomán ezért a marxisták rendszerint különbséget tesznek a „magában való” (meghatározott osztályhelyzetben benne lévő), s a „magáért való” (helyzetét tudatosító s érdekeit érvényesíteni tudó) osztály között. Egyesek csak az utóbbit tekintik voltaképpeni osztálynak, például E. P. Thompson az angol munkásosztályról írott hatalmas művében.

C) Ha valóban vannak is osztályok és képesek is arra, hogy egymással folyamatos és komoly küzdelmet folytassanak, vajon ez a domináns, döntően meghatározó tényezője-e a társadalomfejlődésnek, vagy pedig csak egy tényező a sokféle más (földrajzi, etnikai, ideológiai, kulturális stb.) tényező mellett?

A marxista társadalomtudománnyal szemben az egyik legtöbbet hangoztatott vád az, hogy a marxisták alábecsülték a nemzeti, valamint

³⁹ *Kommunista Kiáltvány* 139. – Később Marx az államnak ettől a leegyszerűsítő, instrumentális elméletétől eltávolodott. Az 1848-as forradalmak után Európában parlamentáris rendszerek helyett autoritárius, abszolutisztikus rendszerek jöttek létre, illetve álltak helyre, miközben a gazdaságban lendületesen fejlődött a kapitalizmus. Ezt a helyzetet Marx azzal magyarázta, hogy a burzsoázia – a politikai hatalomgyakorlás nehézségei és veszélyei miatt – „lemondott” arról, hogy saját maga gyakorolja a politikai hatalmat, s átengedte ezt különböző más – feudális vagy bürokratikus társadalmi háttérű – csoportoknak.

a kulturális-vallási identitás szerepét a történelemben, s éppen ezért nem is tudták megfelelően elemezni például a 20. század gyilkos etnikai/vallási konfliktusait, amelyeknek – első látásra legalábbis – nincs közük a gazdasághoz *sem* abban az értelemben, hogy a technológia fejlődését segítenék elő, *sem* abban az értelemben, hogy beazonosítható gazdasági érdekeket (osztályérdekeket) fejeznének ki.⁴⁰

A marxizmust a hatvanas-hetvenes években ebben a vonatkozásban erőteljesen bírálták a *feministák*. A feminizmus szerint a marxizmus a nők elnyomását figyelmen kívül hagyta, mivel az elsősorban *nem* a termelésben, hanem a családban és a háztartásban valósult meg. A feminista kritikusok szerint a marxizmus történelemszemlélete produktivista (termelésközpontú), s így férfiközpontú.

A feminista, a fekete vagy a homoszexuális (meleg) identitás teoretikusai szerint a marxizmus a *kizsákmányolást* indokolatlanul preferálja mint kizárólagos (vagy elsődleges) történelemmagyarázó tényezőt, holott az emberi társadalmak nemcsak az osztályerővonalak mentén megosztottak, hanem a fajta, a nem, a szexuális identitás mentén is, és az *elnyomás* különböző más formái (a rasszizmus, a szexizmus, a homofóbia) éppen olyan fontosak a történelemben, mint a kizsákmányolás.⁴¹

Marxi vagy weberi osztályfogalom?

A marxizmus fő riválisa a szociológiában a weberi osztályfogalom. A weberi és a marxi osztályfogalom között abban áll az alapvető különbség, hogy a weberi elmélet szerint a társadalmakat nem a gazdasági, illetve a tulajdonviszonyok, hanem a hatalmi, a jövedelmi és a státuskülönbségek bontják egymás alá-, illetve fölrendelt csoportokra. Weber elismerte a gazdaság társadalomformáló, a társadalmi különbségeket is meghatározó szerepét, csak hogy azt állította: a hatalmi-politikai rendszer és a kultúra (ideológia, vallás, stb.) is hat a gazdaságra és arra, hogy

⁴⁰ Ebben a vonatkozásban különös jelentősége van a holokauszt kérdésének. A holokauszt olyan méretű, olyan kegyetlen, s olyannyira irracionális, ugyanakkor oly sok ember részvételével végrehajtott büntett volt, amelyet az osztályviszonyokra vagy más gazdasági viszonyokra visszavezetni teljesen értelmetlennek tűnik, amint ezt a marxista Norman Geras is el ismeri. Norman GERAS: *The Contract of Mutual Indifference: Political Philosophy after The Holocaust*. Verso, London, 1998.

⁴¹ Alan Carling kísérletet tett mindezeknek a tényezőknek egy közös fogalmi keretben való – a „társadalmi különbség” (*social division*) fogalmát alkalmazó – megragadására, s – kiváltva az ortodox marxisták kritikáját – feladta az osztály mint magyarázó tényező elsődlegességét. Lásd Alan CARLING: *Social division* Verso. London, 1991.

az emberek között milyen különbségek alakulnak ki. A marxizmus viszont egyértelműen a gazdaságot, a tulajdonstruktúrárt tekinti az osztályok meghatározójának.

A marxi és a weberi szemlélet közötti különbségeket megközelítően a következőképpen fogalmazhatjuk meg: 1. Marx az osztályt fogalmilag úgy határozza meg, mint a társadalmi helyzetek egy objektív *struktúráját*, míg Weber osztály elemzése lényegében a társadalmi *cselekvés* elmélete. 2. Marx a társadalmi különbségek *egydimenziós* koncepcióját vallja, amelyben az osztályviszonyok abszolút elsődlegesek, míg Weber *sokdimenziós* felfogást vall, amelyben az osztályviszonyokat keresztbe szelik s fontosságukat gyakran ellensúlyozzák az emberek közötti viszonyok más, nem osztály jellegű formái (a párt vagy a társadalmi státus). 3. Marx elméletében az osztályviszonyok és az osztálykonfliktus logikáját lényegében a *kizsákmányolás* határozza meg, míg a politikai és ideológiai uralmat az emberek felett Marx úgy látja és láttatja, mint amely pusztán a kizsákmányolás fenntartásának az eszköze. Ezzel szemben Weber a hatalmat úgy fogja fel, mint amely önmagában is cél, érték az emberek számára, s megvan a maga belső ereje és logikája. 4. Marx szerint az osztályok a *termelés* társadalmi viszonyainak kifejezői, míg Weber az osztályokat az emberek *piac*on elfoglalt közös helyzetével azonosítja.

A tőkés piacgazdaságban az osztályfogalom a weberiánusok egy része szerint is legalább *bizonyos mértékig* alkalmazható lesz a társadalmi viszonyok elemzésére.⁴² A piacgazdaság működése ugyanis feltételezi, hogy a piacra annak résztvevői jól definiált és stabil tulajdonnal (vagy tulajdonhiánnyal) „lépnek be”. A stabil tulajdonviszonyok a piacgazdaság működését biztosító „keretek” – ezért legalábbis részben kijelölik az emberek piaci helyzetét is.

A szigorú weberiánusok persze a *kapitalizmusra sem* tartják alkalmazhatónak a marxi osztályfogalmat, mert szerintük a piac *működése* (és a piacról való kizárás mechanizmusai) az, ami elsősorban csoportokra osztja a tőkés társadalmat. Amellett a weberiánus szociológia rámutat arra, hogy a modern kapitalista társadalomban a menedzserek, a műszaki vezetők, a szakemberek egyre növekvő szerepe, növekvő jövedelme, életmódjukban a fizikai dolgozóktól való elkülönülése egyértelműen azt jelenti, hogy a bérből és fizetésből élők nem alkotnak egységes osztályt. Márpedig – mivel a kérdéses középosztályi csoportok továbbra sem rendelkeznek tulajdonnal (saját termelőeszközökkel) – ez

⁴² Ami természetesen nem jelenti azt, hogy *úgy* alkalmazható, ahogyan Marx alkalmazta kora tőkés társadalmának viszonyaira.

nyilvánvalóan olyan osztálykülönbség, amelyet hatalmi-uralmi, nem pedig tulajdonviszonyok konstituálnak.⁴³

Sok jel mutat azonban arra, hogy Weber értékes meglátásait a neo-marxista teoretikusok be tudják építeni saját elméletükbe. A kizsákmányolást például ma már a marxisták többsége sem a termelésen belüli, hanem piaci relációnak tartja, amely a munkaerőpiac révén valósul meg – a termelési erőforrások meghatározott elosztása esetén.⁴⁴

Egy ilyen szintézis egy kortárs marxista szerző véleménye szerint a következő formát ölthetné:

A tőkés társadalomban az alapvető osztályellentét a kapitalisták és a munkások között feszül, s ezt az ellentétet a tőkés termelési mód határozza meg strukturálisan. A strukturális tényezők fontos szerepet játszanak annyiban, hogy ezek teremtik meg az egymással szembenálló osztályok érdekeinek és cselekvési lehetőségeinek a feltételrendszerét, egyszersmind objektív korlátokat szabnak a kapitalista társadalom intézményei és gyakorlata lehetséges változatainak. Ugyanakkor azonban az osztálystruktúra sok specifikus vonását – mint amilyen a közbülső osztályok kialakulása és átalakulása, vagy az osztályokon belüli megosztottságok – a konkrét történelmi küzdelmek többé-kevésbé esetleges eredményeként kell felfognunk. Ezenfelül az azonos objektív osztályhelyzetben lévő emberek konkrét közösségekké egyesülése s meghatározott politikai programok mögé való felsorakozása szintén – legalábbis

⁴³ Lásd a marxizmus weberianus kritikáját. Frank PARKIN: *Marxism and class theory: A bourgeois critique*. Tavistock Publication, London, 1979. – A műszaki, értelmiségi és egyéb „fehérgalléros” – de bérből és fizetésből élő – dolgozók kapitalizmusban elfoglalt osztályhelyzetének, a „menedzserferradalomnak” mint a marxizmussal szembeni döntő ellenvetésnek a kivédésére dolgozta ki Erik Olin Wright amerikai marxista szociológus az „ellentmondásos osztályhelyzetek” modelljét, amely egyike a kortárs marxizmus legfontosabb konceptuális vívmányainak. Wright elismeri, hogy az említett középosztálybeli csoportok sem a tőkések, sem a proletárok osztályaiába nem sorolhatók, de azt állítja, hogy ezek a dolgozók – a termelésben betöltött vezető, ellenőrző szerepük miatt – bizonyos mértékig legalább tulajdonosai a termelőeszközöknek, s ezért érdekeik megegyeznek a tőketulajdonosokéival, miközben más vonatkozásokban továbbra is a tőke alkalmazza s veti alá őket a saját logikájának, s ezért ennyiben a proletariátussal közösek az érdekeik.

⁴⁴ John E. Roemer híressé vált és sok vitát keltő definíciója szerint az olyan társadalom „kizsákmányoló”, ahol a termelőeszközök (pontosabban: gazdasági erőforrások) egy másfajta elosztása, vagy a társadalmi munkamegosztás rendszeréből való „kilépés” esetén az emberek egy csoportja anyagilag „jobban járna” (ők a kizsákmányoltak). Az erőforrások egy adott elosztása mellett végbemenő piaci cserék így lehetnek kizsákmányoló jellegűek, s a kizsákmányolást nem szükséges a hagyományos marxista (a munkabér ellenértékéként végzett munkát és a kizsákmányolók részére végzett „többletmunkát” megkülönböztető) módon definiálni; ezért a marxisták a kizsákmányolás fogalmát a munkaérték-elmélet nélkül is alkalmazhatják. Az értékötöbblet és a kizsákmányolás fogalmának a munkaérték-elmélettől független definiálása azért fontos a marxizmus számára, mert a munka-értékelmélet ellen számos közgazdasági érv szól, s ma már sok marxista is elveti.

részben – történelmileg esetleges folyamat, amelyet a társadalmi cselekvés elmélete részeként kell vizsgálnunk. Az osztályviszonyokat, amelyeket kizsákmányolási viszonyokként kell felfognunk, tekinthetjük a korszakos társadalmi változások elsődleges alapjának, azonban csak sokkal gyengébb értelemben, mint a klasszikus marxizmus. A nem osztály jellegű viszonyok (mint a nemek és az emberfajták viszonya) és a nem gazdasági gyakorlat (például a politikai vagy ideológiai uralom az emberek fölött) jelentős mértékben autonóm jelenségek, s a maguk sajátos módján hatnak az osztálytársadalmak működésére és esetleges átalakulására. Végül pedig ahol és amikor az osztályviszonyokat a termelés társadalmi viszonyaiban gyökerezőknek tekintjük, kellő figyelmet kell fordítanunk a piaci viszonyokra, különösen a közbenső osztályok és az osztályokon belüli különbségek elemzésénél.⁴⁵

Ezekben a kérdésekben a weberiánusok természetesen továbbra is eltérő nézeteket képviselnek, s ezeket a különbségeket nem is tekinthetjük teljesen másodlagosnak. Mindazonáltal a marxista (illetve neomarxista) elmélet és a weberiánus megközelítés közötti különbségek napjainkban elmosódóvá, inkább hangsúlyi különbségekké váltak. Azt is mondhatjuk, hogy a két elmélet más-más típusú kérdésekre próbál válaszolni, s éppen ezért nem kell hogy egymást kizárják. A marxistát jobban érdekli a konkrét történelmi változások elemzésénél, az életesélyek társadalmi megoszlásánál az, hogy mely konfliktusok *antagonisztikusak*, s melyek kapcsolódnak össze az *emberi emancipáció* lehetőségeivel. Ezért az kérdésekben marxista elemzési módszert alkalmazó teoretikus (például) az életesélyek megoszlását vagy az emberek szokásrendszerét, életformáját vizsgálhatja valamilyen más (például weberi) metodológia segítségével.⁴⁶

A marxizmus és a prekapitalista társadalmak elemzése

Sokkal rosszabbak a marxista osztályanalízis esélyei a prekapitalista társadalmakat illetően. E társadalmakban a legfőbb társadalomszervező erő nem a piac, hanem a rokonság, a hagyomány, a vallás és/vagy az állami-politikai kényszer. Következésképpen nem lehet mindig beszélni

⁴⁵ Val BARRIS: The Neo-marxist synthesis of Marx and Weber on Class In: *The Marx-Weber Debate*, Norbert WILEY (ed.) Sage Publications, Newbury Park, 1987. 66–90.

⁴⁶ Erik Olin WRIGHT: Conclusion: If „class” is the answer, what is the question? In: Erik Olin WRIGHT (ed.): *Approaches to Class Analysis*. Cambridge University Press, Cambridge, 2001. 180–192. – Wright összehasonlíja az osztályfogalom különböző alkalmazási módjait az egyes társadalomtudományi paradigmákban.

szilárd – a politikai-kulturális viszonyokat „megelőzően”, s őket „meghatározóan” létező – tulajdonstruktúráról.

Az ázsiai termelési módban, ahol a termelőeszközök nagy része – elvileg legalábbis – az államé, az „istenkirályé” vagy valamelyik istené (a gyakorlatban az illető isten papságáé), a tényleges tulajdon mértékét a teokratikus-politikai hierarchiában való elhelyezkedés határozza meg. A feudalizmus társadalmában az ingatag szokásjog biztosítja a tulajdont, s éppen ezért modern értelemben vett – szabadon és bizonyos jól definiált szabályoknak megfelelően elidegeníthető – tulajdon nem is létezik, hanem csak az egyes javakra (mindenekelőtt a földre) vonatkozó különböző (jobbági, nemzeti, hűbéri, egyházi, uralkodói) „jogsultságok” bonyolult rendszere.⁴⁷

A „tulajdon” tehát a prekapitalista társadalmakban *nem* tisztán gazdasági, hanem legalább annyira politikai-jogi (illetve kulturális) fogalom, a tulajdonviszonyok nem választhatók el egy adott társadalom politikai-jogi és kulturális viszonyaitól. Éppen ezért arról sem beszélhetünk, hogy az előbbieket *határoznák meg* az utóbbiakat.

Igaz, Cohen – mint az előző részben láttuk – megkísérelte elválasztani egymástól a tulajdon gazdasági (az alaphoz tartozó) és jogi-kulturális (a felépítményhez tartozó) aspektusait, a tulajdon feletti *tényleges* kontrollt és annak jogi-ideológiai „szentesítését”. Mondhatjuk tehát, hogy egy feudális társadalomban (például az 1830-as évek Magyarországon), a „nemesi osztályhelyzet” azon aspektusai, amelyek a termelőeszközök feletti tényleges kontrolltól függetlenek (ilyen a nemesi adómentesség vagy a nemesek speciális kiváltságai az igazságszolgáltatás területén), a „felépítményhez” tartoznak, viszont a nemesi kiváltságok azon része, amely a nemesek számára garantálja a földtulajdont és a többi feudális anyagi szolgáltatást, az „alaphoz”. Azt is mondhatjuk, hogy az utóbbi típusú jogi tényezők „magyarázzák” az előbbieket. Állíthatjuk, hogy a nemesség anyagi helyzetét meghatározó kiváltságok (alapvetően a jobbágyság rendszere) magyarázzák az olyan különös, „alaptól elszakadt” felépítményi képződményeket is, mint a földtelen nemesek adómentessége.

Ahogy Rigby írja: „... a termelési viszonyok nem konceptualizálhatók pusztán gazdasági jelenségekként, hanem a politika és az ideológia is részüket alkotja. Az osztály fogalma magába foglalja az uralom és alárendeltség viszonyait. A politikai hatalom, a jog és az ideológia

⁴⁷ Lásd Marc BLOCH: *A feudális társadalom*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002. Mindenekelőtt „A jog alapjai” című fejezet. 128–135.

nem pusztán levezethetők a termelési viszonyokból, hanem integráns elemét alkotják azoknak.”⁴⁸

Ámde, nem beszélve arról, hogy ez a séma – a nem gazdasági tényezők szétválasztása olyanokra, amelyek igazából az alaphoz, és olyanokra, amelyek a felépítményhez tartoznak – némileg mesterkéltnek tűnik, ez a fajta distinkció a gazdasági és nem gazdasági szférák között még így sem lesz minden társadalomra alkalmazható.

A kapitalizmus előtti társadalmakban – állítják a marxizmus weberiánus kritikusai, legújabbán például Anthony Giddens a történelmi materializmusról írott könyvében⁴⁹ – a gazdaság nem rendelkezik viszonylagos autonómiával a társadalom többi részével szemben, s éppen ezért arról sem beszélhetünk, hogy a gazdasági „alap” határozná meg a jogi-kulturális „felépítményt”. Ezért magát az osztályfogalmat is csak bizonyos megszorításokkal alkalmazhatjuk. A prekapitalista osztálytársadalmak Giddens szerint „osztályokra oszló társadalmak” (class-divided societies) ugyan, de nem igazán „osztálytársadalmak” (*class societies*), mert nem a termelési eszközök emberek közötti megoszlása, hanem a hatalom és a tekintély elosztása határozza meg a társadalom osztályszerkezetét.

A marxizmus képviselőinek erre az ellenvetésre többféle válasza van.⁵⁰ Az egyik az, hogy a nem piaci alapon szerveződő társadalmakban ugyan a gazdaságon kívüli (hatalmi, ideológiai-kulturális) kényszer segítségével bírják rá a közvetlen termelőket a társadalmi többletermék megtermelésére, de ez nem változtat azon, hogy a társadalom alapjában a közvetlen termelőmunkát végzőkre és az ő többletmunkájukból megélő kiváltságos csoportokra oszlik. Az érték-többlet elsajátításának a *módja* gazdaságon kívüli (az úgynevezett „gazdaságon kívüli kényszer”), de ez nem változtat a folyamat gazdasági *lényegén*: azon, hogy a termelőeszközök megoszlása az emberek között meghatározza azt, hogy mely csoportoknak jut a társadalmi többletermék. A nem gazdasági jellegű struktúrák csak „elfedik” a társadalom termelési viszonyait, illetve osztályviszonyait.

Ez igaz *lehet* ugyan, de ha nem tudjuk bizonyítani, hogy a tulajdonviszonyok és a többlet-kisajátítás módja között *aszimmetrikus* oksági viszony van (inkább az előbbieket magyarázzák az utóbbiakat, nem pedig

⁴⁸ S. H. RIGBY: I. m. 245.

⁴⁹ Anthony GIDDENS: *A Contemporary Critique of Historical Materialism*. Macmillan, London, 1981. De Giddens ugyanakkor éles kritikát gyakorolt a „szigorú weberiánus Parkin könyve felett, aki a *kapitalista társadalmakra sem* tartja alkalmazhatónak a történelmi materializmust. (Lásd A. GIDDENS: *Classes, Capitalism and the State. Theory and Society*, 9. 6.)

⁵⁰ Lásd például Alex CALLINICOS: *Anthony Giddens: A contemporary critique Theory and Society*, 1985/14. 133–166. valamint, E. O. WRIGHT: *Giddens's Critique of Marxism New Left Review*, 1983 138. 12.

megfordítva), akkor kérdés: miért lennének a gazdasági tényezők az osztályviszonyok egyértelmű meghatározói? A többlettermék kinyerésének módja csak valamiféle másodlagos, felszíni jelenség a kérdéses társadalomban?

Egy másik marxista válasz az, hogy *végső soron* a hatalmi-tekintélyi struktúrák az anyagi javak termelésének a módjától függenek. Például a feudális társadalmakban a paraszti lakosságnak a vidéken való szétszórtsága és a modern kommunikációs eszközök hiánya, valamint az, hogy még nem létezett lőfegyver, és ezért kicsi, de jól felszerelt és jól képzett seregek legyőzhettek nagy tömegeket, valószínűleg döntő erőfölényt biztosított a nemességnek olyankor, amikor az osztályharc fegyveres küzdelembe csapott át. Magasabb technológiai fejlettség mellett valószínűleg nem lehetett volna fenntartani a feudális társadalmat. Ugyanígy az írásbeliség elterjedése és az időmérés modern eszközeinek feltalálása nélkül a polgári társadalom nem jöhetett volna létre, mert lehetetlen lett volna pontosan számba venni a termelési költségeket, racionálisan kiszámítani a költségeket és csökkenteni azokat, amit Marx is, Weber is a polgári társadalom alapjának tekintett.

A marxistáknak ettől még nem kell visszatérniük a Cohen-féle technológiai determinizmushoz – mert abból, hogy a termelőerők egy meghatározott fejlettségi szintje *szükséges* egy meghatározott termelési rendszer kialakulásához és fennmaradásához, nem következik, hogy *elég* is hozzá. Nem következik, hogy ez a szint a kérdéses társadalom viszonyait a maguk egészében meg is magyarázza, meg is határozza.

A probléma azonban az, hogy amennyiben *nem* valljuk a szigorú technológiai determinizmust, akkor elképzelhetőnek tartjuk, hogy egy adott technológiai szint mellett többféle társadalmi struktúra is kialakulhatott; ha pedig azt, hogy *melyik* jött létre, nem gazdasági, hanem kulturális, hatalmi, személyi tényezők döntötték el, akkor megint csak nem világos, hogy a kérdéses társadalmakra a marxi osztályfogalom alkalmazható-e. Ráadásul olyan társadalmi változások is voltak a történelemben, amelyeket a velük egy időben bekövetkezett technológiai fejlődés vagy visszafejlődés nemcsak hogy *determinált* egyértelműen, hanem éppenséggel a termelőerőket érintő mindenfajta változás nélkül következtek be.⁵¹

Ha a prekapitalista társadalmakban nem mindig beszélhetünk osztályokról mint a társadalom részeiről, akkor természetesen még kétsége-

⁵¹ Lásd Giddens válaszát Alex Callinicosnak. ANTHONY GIDDENS: Marx's Correct Views on Everything. *Theory and Society*, 1985. 14.

sebb lesz az osztályok szerepe mint kollektív ágenseké. *Vannak* természetesen az összehangolt kollektív osztálycselekvésnek nyilvánvaló esetei a kapitalizmus előtti történelemben is, s marxista történészek imponáló munkát végeztek ezek feltárásában. Ám hogy ez a fajta kollektív cselekvés mennyire általános, mennyire magyarázza a történelmi folyamatokat, arra vonatkozóan a marxistáknak nincs egyértelmű, plauzibilis válaszuk. Hilton a következőket mondja például a középkori parasztságról ezzel kapcsolatban:

„Az elnyomás hasonló formáira adott hasonló válaszok nem bizonyítják egy közös osztálytudat meglétét. Hogyha ez az osztálytudat egyáltalán megjelenik a középkori paraszttörmégekben, akkor ritka fellángolások formájában jelentkezik csak, s rendszerint teljesen lokális marad. Legnagyobbrészt, amennyire egyáltalán meg tudjuk állapítani, a középkori paraszttörmégek tudatában uralkodó eszmék az uralkodó osztály eszméi voltak... Hogy milyen mértékben keveredtek ezek azoknak az archaikus hiteknek és praktikáknak az egyvelegével, amelyek beépültek a falusi vallásosságba, azt nem tudjuk, és talán nem is tudhatjuk meg soha.”⁵²

Marx csak keveset mondott a problémáról; mindenesetre a rabszolgákat alkalmatlannak minősítette a kollektív cselekvésre; ezért a rabszolgák az antikvitásban az osztályharc passzív „alapzatát” alkották, a tényleges osztályküzdelmek a szabadok különböző csoportjai között folytak. A parasztságról – mint láttuk – Marx hasonlóan vélekedett.

Úgyszintén nem világos, mi indokolná egyértelműen azt, hogy e társadalmakban az osztályharcot mint történelemmagyarázó tényezőt döntően preferáljuk a többi – nemi, faji, vallási, kulturális identitásokon alapuló – konfliktussal szemben.

A marxista történészek egyik stratégiája ezzel kapcsolatban a nem osztály jellegű konfliktusok osztálykonfliktusokra redukálása. Az egyik ilyen lehetőség, ha azt állítjuk: a kulturális és egyéb identitások nem teljesen, de nagyjából mégis egybeesnek az osztályidentitásokkal. Az amerikai Délen például a polgárháború előtt kétségkívül voltak szabad (sőt jó módú) négeresek, de azért a társadalmat alapjában megosztó osztályellentét (a rabszolgák és a rabszolgartartók között) nagyjából egybeesett a fehér és a négeresek közötti kulturális ellentéttel.

Ez az elemzési stratégia sokszor működik, de nem mindig. Máskor állíthatjuk, hogy a kulturális, vallási, faji, nemi ellentétek csakugyan léteznek, de akkor válnak csak valóban meghatározó tényezővé egy társa-

⁵² Rodney H. HILTON: *The English Peasantry in the later Middle Ages*. Clarendon Press, Oxford, 1975. 16.

dalomban, amikor a gazdasági, illetve osztályellentéteket fejezik ki, illetve azok „megoldási kísérleteinek” a részei. Egy történész állíthatja például a középkori antifeudális eretnekmozgalmakról, hogy bár kétségkívül voltak (lehettek) olyan híveik, akiket az eretnekmozgalmak *vallási* mondanivalója fogott meg, „valójában”, „lényegében” a parasztságnak a nemességgel szembeni osztályharcát fejezték ki. Máskor a konfliktusok lényege és az őket kifejező más típusú konfliktusok közötti viszony ennél lényegesen bonyolultabb. A vallási, kulturális ellentétek részét alkotják az uralkodó osztályok – tudatos, vagy öntudatlan – „oszd meg és uralkodj” jellegű stratégiájának. Maga Marx az angol munkások és az ír munkások közötti etnikai-vallási ellentétről azt állította, hogy az az angol burzsoázia érdekeit szolgálja. Az amerikai marxista történészek, például W. E. B. DuBois kimutatták, hogy az amerikai populista farmermozgalmak veresége – nagyjából – egybeesett a faji elkülönítésnek az Egyesült Államok déli államaiban való intézményesítésével, az úgynevezett Jim Crow-törvények⁵³ bevezetésével. Az amerikai uralkodó osztály a rasszizmussal egyrészt megosztotta a fehér és a fekete farmereket, másrészt a szegény fehéreket a „magasabb rendű” fajhoz tartozás tudatával némileg kárpótolta hátrányos szociális helyzetükért.

A nem osztály jellegű konfliktusok egy társadalomban tehát sokszor az osztálykonfliktusok marginális kísérőjelenségei, vagy azok kifejeződései, vagy legalábbis kibontakozásuk logikája az osztálykonfliktusoknak rendelődik alá. De az eddig vizsgált válaszok semmi képen nem támasztják alá azt, hogy ez *mindig és mindenütt* így volna a történelemben.

Alex Callinicos megkísérelt kifejteni egy érvelést az osztálykonfliktusok egyetemes elsődlegessége mellett. Callinicos bőségesen alkalmazza a fentebb említett, a nem osztály jellegű ellentéteket az osztályellentétekre „redukálni” próbáló stratégiákat, emellett azonban tartalmaz egy figyelemreméltó gondolatot:

„Az osztályhelyzet végül is abban áll, ahogyan a társadalmi cselekvésre képes csoportok a termelési erőforrásokhoz hozzáférhetnek. Nem tűnik nagyon implauzibilisnek úgy érvelni, hogy az ezekhez az erőforrásokhoz való hozzáférés a legfontosabb meghatározó tényezője annak, hogy

⁵³ „Jim Crow” („Varjú Jim”) – a feketék gúnyneve. Az Egyesült Államok déli államaiban az 1880-as évek végén fogadták el azokat a törvényeket, amelyek megtiltották a fehérek és a feketék házasságát, gyakorlatilag kizárták a feketéket a választójogból, kizárták őket a fehérek látogatta iskolákból, megtiltották, hogy nyilvánosan együtt étkezzenek vagy utazzanak a fehérekkel stb. A törvényeket kiegészítette egyfajta íratlan társadalmi szabályrendszer, etikett is, amely a feketéknek távolságtartó, alázatos magatartást írt elő a fehérekkel szemben.

a társadalmi ágensek mennyire tudják realizálni céljaikat. Az egyik oka annak, hogy ez így van, azzal függ össze, ahogyan a kizsákmányolás a kizsákmányolókat lényegi vonatkozásokban a kizsákmányoltaktól *függetlenül* teszi. ... Mivel kizsákmányoltnak lenni abban áll, hogy a kizsákmányolók fenntartásáért dolgozunk, a kizsákmányoltaknak *hatalmuk van* azok felett, akik belőlük élnek. A legnyilvánvalóbb esete ennek az, amikor a bérmunkások képesek megzavarni vagy akár meg is bénítani a gazdasági életet, amikor közösen kivonják munkájukat a termelésből.” (Kiemelés tőlem.)⁵⁴

Callinicos azt mondja: az osztályellentétek *azért* elsődlegesek a többi társadalmi konfliktusokhoz képest, mert le vannak horgonyozva a társadalmi reprodukció ökonómiai struktúráiban. Éppen ezért a szembenálló felek nem oldhatják meg őket az ellenfél kiirtásával, elűzésével vagy kulturális asszimilálásával, csakis a társadalmi reprodukció rendszerének átalakításával. (Az amerikai fehérek és az amerikai indiánok közötti ellentét kulturális ellentét volt, amelyet az USA társadalma az indiánok kiirtásával, illetve rezervátumokba zárásával „oldott meg”. Összehasonlíthatatlanul kevesebb gazdasági és véráldozatba került ez, mint a fekete rabszolgaság felszámolása, majd a későbbi fehér–fekete ellentétek megszüntetése. A feketékre ugyanis az USA gazdaságának – valamilyen formában – mindenképpen szüksége volt, az indiánokra nem.) Márpedig minden társadalomnak összehasonlíthatatlanul nehezebb a maga gazdasági szerkezetét átalakítania, mint egy embercsoportot elűznie, kiirtania, vagy kultúráját olyan módon átalakítania, hogy abban egy „elenséges” embercsoport is megtalálja a maga helyét.

Ez az érvelés azonban felvet két problémát. Egyrészt az osztályoknak ez a gazdaságilag megalapozott „hatalma”, cselekvési potenciálja attól függ, meg tudják-e oldani a kollektív cselekvés ama dilemmáit, amelyekről fentebb szó volt. Enélkül az osztályágensek nem férnek hozzá azokhoz a hatalmi erőforrásokhoz (a gazdaság megbénításában rejlő lehetőségekhez), amelyekről Callinicos beszél, s Callinicos semmivel sem támasztja alá, hogy ez a feladat miért lehetne mindig és mindenkor megoldható a történelemben. Mi több: az a körülmény, hogy a történelemben *soha, egyetlen* rabszolga- vagy parasztfelkelésnek sem sikerült kora társadalmát átalakítania, arra mutat, hogy bizonyos osztályok számára a cselekvés koordinálásának dilemmái valószínűleg helyzetükből adódóan megoldhatatlanok.

⁵⁴ Alex CALLINICOS: History, exploitation and oppression. In: *Historical Materialism and Social Evolution*. I. m.

Másfelől az osztálykonfliktusok (amelyek végül is – bár más tényezők is szerepet játszanak bennük – a társadalom anyagi erőforrásainak elosztása körül folyó harcok) olyankor éleződnek ki egy társadalomban, amikor a társadalom nem képes – a reprodukció adott rendszerének fenntartása mellett – számottevően növekedni s az életszínvonalat emelni. Amikor az életszínvonal nő, az osztálykonfliktusok hevesége csökken (így történt ez 1948 és 1973 között a tőkés világgazdaságban, amikor a munkásmozgalom radikalizmusa a jóléti állam viszonyai között csökkent, a szociáldemokrata pártok többsége pedig fel is adta a maga osztály alapú ideológiáját). Ebből az következne, hogy az osztálykonfliktusok a legnagyobb jelentőségre azokban a társadalmakban tesznek szert, amelyekben a termelők stagnálnak. Ez azonban ellentmond a marxizmus hagyományos előfeltevéseinek, miszerint az osztálykonfliktusok a termelők fejlődésének az előrehajtói, és/vagy ennek a fejlődésnek a következményei.

*

Áttekintettük a történelmi materializmus elméleti rekonstrukciójára tett próbálkozásokat. A 20. századi marxista gondolkodás figyelemreméltó kísérleteket tett arra, hogy elszakadjon az Engels megteremtette „klasszikus” marxizmus leegyszerűsítő gazdasági determinizmusától és unilineáris fejlődésfogalmától. Ámde e kísérletek egyszersmind az eredeti elmélet felhígításával, lényeges pontjainak feladásával jártak. A „nyitottabb” marxisták közül sokan kénytelenek voltak ezt elismerni, s nem is tekintik ma már magukat marxistának. A társadalomtudományban divatosá vált a „posztmarxista” elnevezés, arra az irányzatra, amely a marxizmus bizonyos elemeit – mindenekelőtt a társadalmi tudat jelenségeinek „kritikai”, azok szociológiai-hatalmi meghatározottságát hangsúlyozó elemzéseit – megtartja ugyan, de a „posztmodern” szellemiségnek megfelelően elvet mindenfajta „lényegi” magyarázó elvet, egységes „nagy elbeszélést” a történelem magyarázatában.

Mindazonáltal a voltaképpeni marxizmus rekonstrukciójára tett kísérletek is tovább folynak. Az analitikus marxizmus felbomlott ugyan, de nem mindenki gondolja úgy, hogy az analitikus marxizmus a marxizmus egyedül lehetséges tudományos rekonstrukciója lett volna. Andrew Levine például úgy véli: az althusserianizmusban és az analitikus marxizmusban egyaránt rejlenek értékes elemek, amelyek a jövő marxizmusának építőkövei lehetnek. A *Rethinking Marxism* és a *Historical Materialism* című folyóirat folyamatosan fáradozik egy ilyen korszerű marxizmus megalkotásán.

Sem a termelők fejlődése, sem az osztályharc nem tűnik a történelem olyan *egyetemes érvényű* magyarázatának, amilyenek a marxizmus

tartja. Mindkét tényező természetesen létezik és hat a történelemben. Olyan egyértelmű módon azonban, ahogyan a történelmi materializmus állítja, csak a *modern* (kapitalista) társadalmakban működnek. A modern nyugati társadalomban ugyanis (kb. a 16.–17. században) minőség, az emberiség korábbi történelmében példátlan változás ment végbe. A gazdaság – először Angliában és Amerikában – autonóm, a társadalom többi részétől elkülönülő részrendszerre vált, s ebben az autonóm formájában megszakítatlan és folyamatos technikai fejlődést produkált. Mivel a technikai fejlődés trendjeivel minden társadalomnak lépést kell tartania (részben azért, mert a tömegek vágynak a technika teremtette fogyasztási javakra, részben pedig azért, mert a technikai lemaradás minden társadalmat a leigázás veszélyének szolgáltat ki), ezért minden társadalomnak át kellett vennie azt a gazdasági rendszert, amely ezt a technológiai fejlődést létrehozta, a kapitalizmust, s előbb-utóbb az ennek megfelelő politikai rendszert, a liberális demokráciát is. A kapitalizmus és a liberális demokrácia először az Egyesült Államokban bontakozott ki minden történelmi akadály nélkül, a maga „tiszta” formájában, s onnan terjedt szét az egész világon. A 20. században például három hatalmas – emberiség léptékű – nemzetközi konfliktus zajlott le: az első világháború, a második világháború és a hidegháború – s mind a három az Amerikai Egyesült Államok vezette országcsoport győzelmével, a vesztes országokban pedig parlamentáris demokratikus (vagy ahhoz legalábbis közelítő) rendszerek létrejöttével végződött. Ez a folyamat természetesen osztálykonfliktusok „közvetítésével” zajlott és zajlik, hiszen a társadalmaknak végső soron érdeke ugyan a liberális gazdasági-politikai modell átvétele, de uralkodó osztályaiknak (illetve azok egy részének) nagyon sokszor nem az. A modern társadalmakra tehát a történelmi materializmus alapvetően alkalmazható.⁵⁵

A premodern korban azonban a technológiai fejlődés nem társadalmi kényszer, a gazdaságnak a társadalom politikai rendszerétől és kulturális

⁵⁵ Tanulmányomban azt a kérdést, hogy megfogalmazhatók-e a történelmi materializmus alapján világos előrejelzések az emberiség *jövőjét* illetően, és ha igen, akkor ezek egybeesnek-e a marxi előrejelzésekkel, teljesen figyelmen kívül kellett hagynom. Ennek egyik oka: azt, hogy a történelmi materializmus alkalmazható-e a kapitalista társadalom jövőjére, csak akkor tudjuk eldönteni, ha értékeljük Marx kapitalizmus-elméletét is – de erre a jelen tanulmányban nem vállalkozhattam. A másik ok: valamennyi korábbi társadalommal ellentétben a modern társadalom fejlődése komolyan veszélyezteti a földi bioszféra önfenntartó és az emberiség eltartására való képességét, a termelés növekedése ökológiai korlátokba ütközik. Ez pedig nyilvánvalóan olyan probléma, amellyel a marxizmus a maga klasszikus formájában nem számolt – jóllehet napjainkban figyelemre méltó kísérletek folynak arra, hogy az ökológiai kérdéscsoportokat a marxizmusba integrálják.

hagyományától való autonómiája pedig nem létezik, éppen ezért nem beszélhetünk sem a termelőerők általános és szükségszerű fejlődéséről, sem a gazdasági berendezkedés által egyértelműen meghatározott (osztály jellegű) konfliktusokról. E társadalmak története ezért valószínűleg csak a földrajzi, kulturális, gazdasági stb. magyarázatokat kombinálva érthető meg.

Marx másként látta a kérdést, mert számára a kapitalizmus (és az abból majdan születő kommunizmus) történelmi szükségszerűség volt, az „emberi lényeg”, a gondolkodását alapvetően meghatározó fausti-prométheuszi emberideál történelmi kibontakozásának egy szükségszerű foka. A korábbi társadalmakat Marx úgy szemlélte, mint amelyek „feladata” a kapitalizmus előkészítése volt, fejlődésük szükségszerűen a kapitalizmushoz vezetett.

Valójában azonban az a kérdés, hogy a modernitás, az emberiség termelőerőinek és tudásának az elmúlt ötszáz évben bekövetkezett bámulatos ütemű fejlődése, s az emberiség ezzel összefüggő egységesülése a *Homo sapiens*nek mint biológiai fajnak az evolúciójába „beprogramozott” fejlemény volt-e, vagy csak kulturális, földrajzi stb. tényezők szerencsés egybeeséséből következő véletlen – ismereteink jelenlegi szintjén nem dönthető el.